

BAKÜ'NÜN KURTARILMASI UĞRUNA TÜRK DİPLOMASİSİNİN MÜCADELESİ: 1918 YILI

Prof. Dr. Musa GASIMOV*

In this article, the cooperation of two sister states about liberating Baku, which was under occupation, in 1918, is studied. Since Azerbaijan asked to help from Ottoman Empire, she helped her both diplomatic and military areas. It should be also expressed that Ottomans and Germany, the two allies in the World War I, were not allies on this issue.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devletinin siyaseti sonucunda Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan ve hatta kesin bir coğrafyası olmamasına rağmen, Ermenistan cumhuriyetleri 1918 yılı Mayıs ayında Tiflis'te ilan edildiler. Bu bağımsız devletlerin kurulması Türk harp sanatının yanısıra diplomasisinin de büyük başarısıydı. Cumhuriyet ilan edildikten sonra, Azerbaycan Hükümeti'nin merkezi Tiflis'ten Gence'ye geçirilse de, ülkenin asıl başkenti olan Bakü henüz Bolşevik yönetimi altındaydı. Şehrin kurtarılması, başlıca vazifeydi. Bu tarihi vazifeyi yerine getirmek için sadece Osmanlı ve Azerbaycan ordularının gücü yeterli değildi, geniş diplomatik ve politik faaliyetlerin de gösterilmesi gerekiyordu. Türk diplomasisi, Bakü'nün kurtarılması meselesine uluslararası alanda diplomatik ve politik yönden başarılı bir çözüm bulmak için ciddi girişimlerde bulundu. Savaş yıllarında güç ve diplomasi birbiriyle paralel çalıştı.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında imzalanan Batum Anlaşması

4 Haziran 1918'de, Batum'da, Osmanlı Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında barış ve dostluk anlaşmasını Osmanlı Hükümeti adına Adalet Bakanı, Senato Başkanı Halil Bey Mentеше ve Osmanlı Devleti Kafkasya Cephesi Komutanı Ferik Mehmet, Vehip Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti adına Dışişleri Bakanı Memmedhesen Hacinski ve Mil-

* Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan.

Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 18-

li Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade imzaladılar. Anlaşma 11 maddede ve iki ilaveyi içeriyordu.¹ Anlaşmanın dördüncü maddesi gereğince, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ülkede istikrarı ve güvenliği temin etmek için Osmanlı Devleti'ne başvurduğu zaman, Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti silahlı yardımda bulunmak taahhüdünü üstleniyordu. Beşinci maddeye göre, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti yurtiçinde silahlı çete müfrezelerinin oluşturulmasına engel olmalı ve onları silahsızlandırmalıydı. Ermenistan ve Gürcistan'la savaş bitse de, dünya savaşı hala sürüyordu. Bağımsızlıklarını ilan etmiş cumhuriyetlerle arasında çatışmalar çıkıyordu. Mahalli Bolşevik kuvvetleri de bu cumhuriyetlerle savaşa giriyordu. Bu mücadele yüzünden Azerbaycan Hükümeti Ermenilerle Bolşeviklerin kontrolü altındaki Bakü'ye giremiyor, Gence'de kalmaya devam ediyordu.²

Osmanlı Devleti'nden yardım istenmesinin nedenleri

Böyle bir durumda Azerbaycan Hükümeti yardım için Osmanlı Devleti'ne başvurdu.

Haziran 1918'de, Azerbaycan'da mevcut olan zor durum esasen şöyle sıralanabilir. Birincisi, Azerbaycan'a sahip olmak için büyük devletler arasında çetin mücadele sürmekteydi. Bolşevikler Bakü'ye ve Hazar Denizi'nde Derbent'ten Astara'ya kadar olan topraklara hakimdiler. Bu topraklar üzerinde hakim olmak Bolşevikler için çok önemliydi. Bakü'ye hakim olan Bolşevikler Rusya'ya petrol sağlıyorlardı. Çünkü bu devirde Rusya Ukrayna ekmeğinden, Donetsk taş kömüründen, bereketli Don ve Kuban vilayetlerinden yoksun kalmıştı. Bu durumda Bakü'nün, Azerbaycan'ın ve diğer bölgelerinin hangi devletin eline geçeceği çok önemli bir konuydu.³

Hazar Denizi'nin güney kıyısında Enzeli'de bulunan İngiliz askeri birlikleri Bakü'ye saldırmaya hazırlanıyorlardı. Buradan Kuban bölgesi ile irtibat kurmuşlardı.

Almanya da Bakü'ye can atmaktaydı. Fakat Almanya Doğu Cephesi Karargah Başkanı General Lüdendorf'un yazdığına göre, Alman

¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Devlet Arşivi (ARSPİHDA), f.277, lis.,2, bağlam 1, dos., 9, s.9-22a; Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ARDA), f.894, lis.2, dos.88, s.1-3; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri. II. (1575-1918). Ankara, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993, s.225-229.

² Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s.3-4.

³ Lyudendorf E. *Moi vospominaniya o voyne 1914-1918 gg.* Per. s 5-go nem.izd.pod red. A.Sveçina, T.2, Moskova, Gosvoenizdat, 1924, s.218.

.....

Bu topraklar üzerinde hakim olmak Bolşevikler için çok önemliydi. Bakü'ye hakim olan Bolşevikler Rusya'ya petrol sağlıyorlardı.

.....

Hükümeti bu meseleye ikinci derece önem veriyordu. Alman Hükümeti Bolşeviklerin Brest-Litovsk barış anlaşmasına sadık kalacaklarını tahmin ediyordu. Lüdendorf'a göre, Alman Hükümeti Bolşeviklerin gizli faaliyetini göremiyor ve onlara sonsuz güveniyordu.⁴

Azerbaycan'a sahip olmak için bu devletler birbirlerine karşı değişik mücadele yöntemlerine başvuruyorlardı. Bolşevik Rusya, Almanya aracılığıyla Osmanlı'ya baskı yapmaya ve ayrımcı görüşmeleri başlatmaya çalışıyordu.

İkincisi; Rusya, Türk ve Müslüman halka Bolşevik iktidarının muhtemel düşmanı ve Osmanlı Devleti'nin yerli dayanakları olarak bakmakta, Ermeni çetelerini ve Bolşevik ordu birliklerini katliamlara teşvik etmekteydi. Türklerin ve diğer Müslüman halkların soykırımının devam ettirilmesi sebepsiz değildi. Soykırımın amacı Osmanlı ve Azerbaycan ordularının Bakü'ye girmesini önlemek ve milli hükümetin kurulmasının temeli olan Türk halkını mahvetmektir. Ermeniler tarafından gerçekleştirilen soykırım durumu daha da ağırlaştırıyordu. Bu azmış gibi, Ermeniler Enver Paşa'ya 1918 yılı yazında takdim ettikleri harita ile Osmanlı'dan Sürmeli, Nahçıvan, Ahalkalak, Eçmiadzin ve Erivan sancaklarını, Gürcüler'den Borçalı'yı, Azerbaycan'dan Gazah, Karabağ, Zengezur ve Ordubad'ı talep ediyorlardı. Burada ahalinin yüzde 70'inin Ermeni olduğu iddia edilmekteydi.⁵

Batum anlaşmasını imzaladıktan sonra da Ermeni çeteleri Gence, Erivan, Ordubad ve Güney Azerbaycan'da binlerce Müslüman'ı katlettiler.⁶

1918 yazında, Andranik Zengezur, Karabağ'da Müslüman ahaliye karşı katliamları genişletti. Bu topraklardaki halkın büyük çoğunluğunu Azerilerin oluşturmasına rağmen, halk silahsızdı. Örneğin, Müslümanlar ile Ermeniler'in oranı Nahçıvan kazasında 62,5:36,7; Şerur-Dereleyaz kazasında 72,3:27,1; Sürmeli kazasında 68:30,4; Erivan kazasında 60,7:37,5 teşkil ediyordu. Hatta birçok belgede Azeri halkın oranı yüz-

⁴ Lyudendorf, s.219.

⁵ ARDA, f.894, lis.10, dos.31, s.19-22.

⁶ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi. I. 1906-1918, Ankara, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:23, 1995, s.310-311.

de 90'a varıyordu.⁷ 1918 yılı yazı ve sonbaharında Zengezur kazasında 105 Azeri köyü mahvedildi. 357 erkek, 2276 kadın ve 2196 çocuk öldürüldü, 1060 erkek, 794 kadın, 485 çocuk yaralandı. Toplam 10,068 kişi öldürüldü ve kayıplara karıştı. 50 bin kişi Zengezur'dan kaçmak zorunda

kaldı.⁸ Bazı Rus tarihçileri Kafkasya'da milli ihtilafların Antant devletleri tarafından körüklendiğini bildiriyorlardı. Örneğin V.İ. Şpilkova, ABD'nin Antant devletleri ile birlikte Kafkasya'da savaşın körüklenmesi için Taşnak Ermenistan'ı kullandığını yazmaktaydı.⁹

Ama Türkler ve diğer Müslüman halklarına karşı gerçekleştirilen katliamlara Bolşeviklerin de katıldığı şüphesizdi. Örneğin, Şaumyan Stalin'e 18 Haziran 1918'de Hınçaklar'ın, devrim düşüncesini korumaya hazır olduklarını yazıyordu.¹⁰ Askeri gücü az olan Bolşevikler Ermeni silahlı birliklerinin yardımıyla Azerbaycan arazisini işgal etmeye başladılar. Ermeni müfrezeleri 1918 yılı yazında Azerbaycan kazalarında camileri, evleri, dükkanları yıktılar ve binlerce Türk'ü katlettiler. Ermeniler'in Müslümanlara karşı hareketi milli nitelik taşıyor ve düşmanlık duygularından kaynaklanıyordu.¹¹

Ermeni müfrezeleri Gence vilayetinin Nuha ve Ereş kazalarında da katliamlar yaptılar. Müslümanların gözlerini çıkıyor, kulaklarını ve burnunu kesiyorlardı.¹²

Aynı facia Şamahı kazasında da yaşandı.¹³ Şamahı'da Ermeniler ile Molokanlar Müslümanlara karşı beraber savaşıyorlardı. Müslüman ahali tamamen felakete uğradı.

Bakü'de Sovyet iktidarını tanıyan Taşnaksütyun Partisi Bolşeviklerle beraber hareket ediyordu. Ermeniler Bakü'de sadece bir yerde 57 Müslümanı kulak ve burnunu keserek öldürdüler.¹⁴ Ermeni askerleri, silahlı Ermeni aydınlarının komutasında hareket ediyorlardı.

⁷ ARDA, f.894, lis.10, dos.104, s.1-3.

⁸ ARDA, f.894, lis.10, dos.80, s.39-44.

⁹ Şpilkova V.İ. İmperialistiçeskaya politika SŞA v otnoşenii Turçii (1914-1920gg.). M., MGPI, 1960, s.130.

¹⁰ Sovyet Ordusu Merkezi Devlet Arşivi, f.193, lis.1, dos.87, s.17; ARSPİHDA, Suret fonu, f.592, s.3.

¹¹ ARSPİHDA, f.277, lis.,2, bağlam 1, dos. 16, s.1-3.

¹² ARSPİHDA, ARSPİHDA, s.4-6.

¹³ ARSPİHDA, ARSPİHDA, s.9-14.

¹⁴ ARSPİHDA, s.15-17.

.....
Ermeni müfrezeleri
1918 yılı yazında
Azerbaycan kazalarında :
camileri, evleri,
dükkanları yıktılar ve
binlerce Türk'ü katlettiler. :

1918'de Ermenilerin Güney Azerbaycan'da ve Kafkasya'daki yerleşim bölgelerinde Müslümanlara karşı vahşetleri Osmanlı 9. Ordu Komutanlığı'nın Hariciye Nezaretine çektiği telgrafta değinilmişti.¹⁵ Ordu Komutanlığının Harbiye Nazırlığına çektiği 5830 sayılı telgrafta Şahtahtı köyünde Ermeniler'in Müslümanların namus ve hayatlarına tecavüz ederek katliam yaptıkları bildiriliyordu.¹⁶ Andranik ile Bap'un müfrezeleri Zengezur, Nahçıvan, İğdır, ve Serdarabat'ta yüzlerce köyde Müslümanları katlediyor ve Müslümanları sıfırın altında 40-50 derece soğukta tutarak öldürüyorlardı.¹⁷

Üçüncüsü, 1918 yılı Haziran ayında Bakü'de Müslüman ahalinin kabul etmediği Sovyet Hükümeti zor duruma düştüğünden Taşnak-Menşevik-Eser birliği İngilizleri Güney Azerbaycan'dan çağırarak için propagandayı güçlendirdi. Taşnaklar daha çok faaliyet gösteriyorlardı. Ov. Kaçaznuni İngilizlerin davet edilmesinde Taşnaksütyun Partisi'nin rolünü "..bizim teşebbüsümüzle.. İngiliz orduları.. Bolşeviklerin isteğinin aksine İran'dan çağırıldı" diyerek açıklıyordu.¹⁸

N. Nerimanov da Bakü'de Sovyet iktidarının Taşnakların elinde esir gibi olduğunu itiraf ediyordu.¹⁹ Bakü'deki Müslüman ahali Bolşevik yönetimini kabul etmeyerek Türk ordusunun gelişini bekliyordu.

S.Şaumyan ve A. Caparidze 21 Haziran 1918'de Petrovsk, Yekaterinodar, Ejderhan, Çarıçın ve Saratov Temsilciler Meclisi'ne ve bir örneğini Lenin'e çektikleri telgrafta "Kuzey Kafkasya'da ve Volga boyunca söylendiğine göre, Bakü Sovyeti, Almanlara, Türklere karşı beraber mücadele etmek için İngilizlerle anlaşma yapmış ve güya İngiliz orduları artık Bakü'ye çıkarılmıştır. Bu kışkırtıcı haberleri tekzip ederek Bakü'de hiçbir İngiliz kıtası olmadığını beyan ediyorum. Bakü'nün birlikte savunulmasına dair Bakü Sovyet yönetiminin İngilizlerle hiçbir anlaşması ve benzerleri yok ve olamaz da.." diye bildiriyordu.²⁰

Böylece, Bolşeviklerin Bakü'yü kaybetmemek için Ermeni silahlı birlikleri ile birlikte Türk ve diğer Müslüman halklara karşı katliamlar yapması, İngilizlerin Bakü'ye can atmaları, Azerbaycan'da durumu daha da ağırlaştırdı. Bu durumda Türklüğün ve İslamın merkezi olan Osmanlı

¹⁵ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi. I. 1906-1918. Ankara, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın No:23, 1995, s.314-315.

¹⁶ Aynı kaynak, s.314.

¹⁷ Aynı kaynak, s.307.

¹⁸ Ov Kaçaznuni, *Taşnakçuyun bolşe neçego delat*, Bakü, Elm, 1990, s.21.

¹⁹ N. Narimanov, *İzbrannie proizvedeniya*, T.2. 1918-1921, Bakü, Azərneşir, 1989, s.189.

²⁰ Dokumenti vneşney politiki SSSR. T.1. Moskova, Gospolitizdat, 1959, dok.No:243, s.371.

Devleti daha kesin adımlar attı. Bakü'de meşakkatler yaşayan halk Türkleri bekliyordu.

Türk ordusunun kurtarıcı seferinin başlaması

Türk ordusunun Azerbaycan üzerine seferi, işgal niteliğinden uzaktı ve yasal, politik, manevi ve askeri-stratejik temellere dayanıyordu. Her şeyden önce, seferin yasal ve politik temelini iki ülke arasında imzalanan Batum Anlaşması teşkil etmekteydi. Bu anlaşmayla Osmanlı Devleti, Azerbaycan Hükümeti'ne yardım edeceğini vaad etmişti. Bolşevik ve Ermeni müfrezelerinin Türklere ve diğer Müslüman halklara karşı gerçekleştirdikleri katliamları durdurmak için Azerbaycan Hükümeti Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı M. H. Hacinski Osmanlı Heyeti Başkanı Halil Bey'e resmi başvuruda bulunarak ülkenin başkenti ve servet kaynağı olan Bakü'yü Bolşeviklerden kurtarmak ve Bakü valiliğinde halkı katliamlardan kurtarmak için yardım etmelerini rica etti. Azerbaycan tarafı bu ricanın Batum Anlaşması ve Müslüman halkı soykırımdan kurtarmak için zaruri olduğuna inanıyordu.²¹

İkincisi, Türk ordusunun kurtarıcı seferinin manevi temeli Osmanlı ile aynı dil, kültür ve maneviyata sahip olan Güney Kafkasya Türkleri'nin ve diğer Müslüman halklarının soykırımdan kurtarılması amacıyla ilgiliydi. İstanbul Türklerin ve Müslümanların dini merkezi rolünü oynuyordu. Osmanlı Devleti, İslam ve Türk dünyası karşısında sorumluluk taşımaktaydı. Türk dünyası Osmanlı Devleti'ne ümit yeri olarak bakıyordu.

Üçüncüsü, Türk ordusunun kurtarıcı seferini bir sıra askeri faktörler de gerekli kılıyordu. Enver Paşa savaşta Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan'ın yenileceğinden Batı'dan artık yardım alamayacağını görerek Doğu'da bir güç kaynağı aramak ve destek kazanmak için Kafkasya'ya yüzünü döndü. Osmanlı Devleti, dünyada ikinci petrol merkezi olan Bakü'ye, Kafkasya'da doğal kaynaklara ve insan kaynaklarına sahip olmalı, onların başka devletin eline geçmesine imkan vermemeli, Hazar Denizi ve Merkezi Asya üzerinde kontrolü kazanmalı, Hindistan güzergahına çıkmalıydı. Genellikle, Brest-Litovsk barış anlaşmasından sonra Osmanlı Devleti artık Kafkasya'yı almakla ilgilenmekteydi. Türkler, bağımsız Türk devletleri kurma amacındaydı.

Fakat bu seferi başka şekilde değerlendirenler de vardı. Örneğin, Azerbaycan Hükümeti'nin destek başvurusunu sonralar 1920 yılı Ocak

²¹ ARDA, f.970, lis.1, dos.1, s.47-47a.

ayında N.Nerimanov Nesibey Yusufbeyli'ye yazdığı açık mektupta Panislamizm ve Pantürkizmle ilişkilendirmekteydi.²²

Yukarıda açıklanan tüm faktörleri göz önünde bulunduran Enver Paşa ilgili talimatı verdi. Azerbaycan üzerine sefer yardım ve özgürlük için başlatıldı. Türk ordusunun yanısıra Gence'de bulunan Azerbaycan Hükümeti'nin altı bin kişilik kolordusunun da başlıca vazifesi Bakü'yü kurtarmaktı.²³

Kafkasya'daki durum hakkında bilgi sağlamak ve gelecek planlarını kesinleştirmek için Enver Paşa 5 Haziran'da – Batum anlaşmaları imzalandıktan bir gün sonra Batum'a geldi. Batum'da ordu birlikleri yeni mevzilere yerleştirildi. Birinci Dünya Savaşı'nda Sarıkamış felaketini, Trabzon, Erzurum ve benzeri mağlubiyetleri yaşayan, dört tümen içeren 3.Ordu Güney Kafkasya'ya yerleştirilmeliydi.²⁴ 9.ordunun vazifesi Güney Azerbaycan'da İngiliz ordularının hücumunu önlemek için Erivan-Nahçıvan-Urmiye-Tebriz güzergahında hareket etmekte.²⁵ 7-8 Haziran 1918'de Enver Paşa'nın emri üzerine Batum'da 3. ve 9. Ordulardan Doğu Ordular Grubu oluşturuldu. Grubun başında Vehip Paşa duruyordu. Bu kuvvetlerin tamamına Kafkasya orduları grubu deniliyordu. 9 Haziran'da Doğu Ordular Grubu'nda yeni bir değişiklik yapıldı. Osmanlı ve Azerbaycan birliklerinden oluşturulan Kafkas İslam Ordusu komutanlığına Enver Paşa'nın kardeşi Nuri(Killigil) Paşa atandı. Nuri Paşa daha önce 3. Ordu kumandanına, daha sonra da Doğu Ordular Grubuna tabi olsa da Azerbaycan'a bağlıydı.²⁶

Haziran 1918'de Türk kumandanlığı Azerbaycan'da askeri hareketler başlatılması emrini verdi.²⁷ Enver Paşa Kuzey ve Doğu Kafkasya'nın Müslüman ahalisine yardım etmek amacıyla başlatılan hareketi durduramayacağı haberini Hinderburg'a gönderdi. 14 Haziran'da gerçekleştirilen harekate Nuri Paşa komutanlık etti. Bu sırada Kafkasya'daki Türk ordusunda toplam 57,5 bin subay ve asker vardı. Kafkasya tümeninde altı bin kişi vardı.

Osmanlı orduları Azerbaycan'a iki istikametten girdiler: Kars ve Gümrü ile Güney Azerbaycan ve Şuşa'dan. Nuri Paşa Gence

²² Gazeta "Kommunist", 17 Mayıs 1920, No:13.

²³ ARSPİHDA, f.11, lis.1, dos.148, s.34.

²⁴ Larcher M, *La guerre Turque dans la guerre Mondiale*, Paris, 1926, p.421-422: Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, Wien, 1928, p.363-364.

²⁵ Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s.5.

²⁶ Aynı kaynak, s.5-6.

²⁷ "İzvestiya Baksoveta", 28 Haziran 1918, No:124.

Ermenileri'ni silahsızlandırdı, fakat Ermenilere karşı zor kullanmadı. Türk ordusunun gelişi Azerbaycan Hükümeti için elverişli koşullar sağladı.

16 Haziran'da Azerbaycan Hükümeti Tiflis'ten Gence'ye nakledildi. Bu zaman Gence'de Türk askeri misyonunda 300 danışman vardı.²⁸ Tabii, bu kadar danışmanın olması Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ın işlerine karışması anlamına gelmiyordu. Osmanlı temsilcileri Azerbaycan'ın bağımsızlığına saygı göstererek Milli Hükümete yardım ediyorlardı.

Nuri Paşa Gence'de Azerbaycan'ı Osmanlı ile birleştirme taraftarlarının etkisi altında kaldı. O, Azerbaycan Hükümeti'ne itimat ve saygı göstereceğini, Türklerin Azerbaycan'ı yönetmek için değil, savunmak için geldiğini beyan etse de, giderek görüşlerinden vazgeçmeye başladı. Nuri Paşa Milli Şura'nın Rus inkılabının sonucu olarak kurulduğunu öne sürerek dağıtılmasını talep ediyordu. Onun yerine Nuri Paşa'nın isteğine uygun bir hükümet kurulmalıydı. O, Müsavatçılar ile solculardan daha ziyade Panislamcılara rağbet ediyordu. M. B. Memmedzade'nin yazdığına göre, Nuri Paşa'nın isteğine uygun olarak kurulacak bu hükümet Rus çarlığının eski kapıkulları ile şeyhülislamdan oluşacaktı.²⁹

Meseleyle ilgili olarak, Milli Şura Başkanı M.E.Resulzade, Başbakan, Fetali Han Hoyski ve Hariciye Nazırı Memmedhesen Hacinski Nuri Paşa ile görüşerek anlaşmak isteseler de, Nuri Paşa'nın ancak asker olduğunu, siyasetten bir şey anlamadığını, bu konu için siyasi danışmanı Ahmet Bey Ağaoğlu ile görüşmesi gerektiğini söyledi. Heyet A. Ağaoğlu ile görüşerek itiraz etse de, Milli Şura yerine Hükümet kurulmasını tavsiye etti. Türk komutanlığı Azerbaycan'ın içişlerine karışmayacağını ve hükümet kurulacağını bildirdi. Bundan sonra Milli Şura yerine Hükümet kuruldu.³⁰

Nuri Paşa Azerbaycan'da ordu kuruculuğunda istisnai rol oynayarak gençleri askeri hizmete seferber etti. Bakü'nün kurtarılması ve ordu kuruculuğu için atılan bu adımı Bolşevik basını "Azeriler'in sultan ordusuna seferberliği" şeklinde yanlış değerlendirmişti. Gence'de hükümet kuruluşları oluşturuldu, Harbiye Nazırlığı kuruldu. Bakü'nün kurtarılması için tedbirler alındı ve güç toplandı. Fakat bu işte bir takım zorluklar vardı. Azerbaycan'da yeterince subay kadrosu yoktu. Ülke ara-

²⁸ ARDA, f.970, lis.1, dos.1, s.48a, 58, 59.

²⁹ M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan Harekatı*, Bakü, Nicat, 1992, s.99.

³⁰ ARDA, f.970, lis.1, dos.3, s.12.

zisinin büyük bir kısmı Bolşevik-Taşnak kuvvetlerinin işgali altındaydı. Gençlerin orduya hizmete çağrılmasında problemler mevcuttu.

Türk ordusu kısa süre içinde Azerbaycan'ı düzene soktu. M. E. Resulzade, Nuri Paşa'nın komutanlığında Azerbaycan'da emniyetin temin edildiğini yazıyordu. Sadece Bakü ile çevresi Bolşeviklerin elindeydi.³¹

Gümrü-Culfa demiryoluna sahip olan Türkler stratejik açıdan önemli olan Güney Azerbaycan'a geçtiler. Güney Azerbaycan İran ile Güney Kafkasya güzergahındaki elverişli yolları kendinde birleştiriyordu.

Türk ordusu Güney Azerbaycan'ı da kurtarmaya başladı, Enzeli limanını ele geçirmek ve İngilizlerin girmesini önlemek için gayret gösterdi. Amaç Enzeli'den Bakü'ye bir yol açmaktı. Bu devirde Güney Azerbaycan'da 15 bin kişiye varan Türk ordusu vardı. Türkler Güney Azerbaycan'ı temizlemeyi, Bakü'ye hücum için üs kurmayı, İngilizlerin ulaştırma hatlarına, Denstervil'in Gilan'da faaliyetine engel olmayı ve Mezopotamya'daki İngiliz ordu birlikleri için tehlike oluşturmayı amaçlıyorlardı. Türklerin başarı kazanmasının hiçbir şeyle kıyaslanamayacak önemi olabilirdi. Çünkü Güney Azerbaycan'ın İran'da ve tüm Ortadoğu'da Panislamsı fikirleri yaymak ve Pantürkçü planları gerçekleştirmek için stratejik bir önemi vardı. Tebriz, İran ve Türkiye'nin muhteşem uzlaştırıcı Türk merkezi rolünü oynayabilirdi. Çünkü, Güney Azerbaycan'ın ele geçirilmesi İran'ın merkezi bölgelerini ele geçirmeyi, oradan da Afganistan'a hatta Hindistan'a geçmeyi kolaylaştırırdı. Almanlar Türklerin bu planlarına karşı olsalar da, Güney Azerbaycan'da Türk ordu birliklerinin İngilizler'in üstünlüğüne engel olmasını istiyorlardı.

29 Haziran'da Doğu Orduları Grubu komutanlığına Enver Paşa'nın amcası, Kafkas işlerine ilgi gösteren tümgeneral Halil (Kut) Paşa getirildi. Musul'dan geri çağrıldı.³² Halil Paşa Temmuz ayının ortalarında Avusturyalı general Paraken ile birlikte İstanbul'dan çıkarak Gümrü'ye gelip ayın sonunda görevi kabul etti. Halil Paşa'nın komutanlığa getirilmesi Enver Paşa'nın Kafkasya mevzusunda kendi yakınlarına itibar ettiğini ve bu yönde işlerinin başarılı olmasına çalıştığını gösterdi.

Fakat bu devirde Osmanlı İmparatorluğu'nun iç politik yaşamında değişiklik meydana geldi. 4 Temmuz 1918'de Osmanlı padişahı V. Mehmet Reşat vefat etti. Onun kardeşi veliaht Vahideddin Efendi

³¹ Resulzade M.E, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Bakü, Elm, 1990, s.42.

³² Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s.5.

VI.Mehmet adı ile tahta çıktı.³³ Bundan sonra da Türk Hükümeti Azerbaycan siyasetini daha da aktifleştirdi.

Bakü'yü, kurtarmayı amaç edinen Osmanlı ve Azerbaycan Hükümetlerinin yoğun hazırlık çalışmaları savaşta Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'da bazı tepkilere neden oldu.

Azerbaycan'da Osmanlı-Almanya çelişkilerinin başlıca nedenleri

Antant ülkelerine karşı savaşta müttefik olmalarına rağmen Kafkasya meselesinde Osmanlı Devleti ile Almanya arasında ihtilaflar vardı. Bu ihtilafların temelinde Kafkasya'nın bu devletlerden hangisinin nüfuzu altında olacağı, elverişli stratejik konumu olan Azerbaycan'a, onun zengin doğal kaynaklarına ve Hazar Denizi'ne kimin sahip olacağı vardı. Tabii, bu ihtilaflar düşmanlık seviyesinde de değildi.

Azerbaycan barış heyeti başkanı M.E.Resultzade İstanbul'dan Hariciye Nazırı M. H. Hacinski'ye yazdığı 19 Temmuz 1918 tarih ve 11 sayılı mektubunda da Almanya ile Osmanlı Devleti arasında ihtilaflar olduğunu göstermekteydi. Onun bildirdiğine göre, Şulenberg'in Gürcistan'da yürüttüğü siyaset kendi siyaseti değil, Berlin'in siyasetiydi. Kafkasya meselesinde Almanlar ile Türkler arasında ihtilaflar vardı.³⁴

İki ülke arasında Azerbaycan da dahil, Kafkasya ile ilgili ihtilafların başlıca nedenleri neydi?

Birincisi, Almanya'nın Azerbaycan siyaseti, Ortadoğu siyasetinin bir parçasıydı. Almanya askeri komutanlığı Gürcistan'da Alman kolonistlerden ve Rus askeri esirliğinden kaçan Almanlar'dan müfrezeler oluşturarak Bakü'ye hücum etmek için kendi kontrolü altında olan Poti-Tiflis demiryoluna askeri birliklerini çıkardı. "Bakinski Raboçi" gazetesi Almanya'nın Hazar Denizi kıyılarına sahip olmaya can attığını yazıyordu. Çünkü onlar için buradan Afganistan ile Hindistan'a yol açılıyordu. İngiltere buna engel olmak için var gücüyle çalışıyordu. Gerek Almanya, gerek Osmanlı Bakü'ye hareket etmek için acele ediyor, İngiltere'de onların yolunu kesmek için çok büyük çaba harcıyordu.³⁵

³³ *Osmanlı Ansiklopedisi*, 7. İstanbul, Ağaç Yayıncılık Ltd, 1994, s.162

³⁴ ARSPİHDA, f.277, lis.,2, bağlam 11, dos.153, s.1; ARDA, f.894, lis.10, dos.31, s.4-8.

³⁵ *Gazeta "Bakinskiy Raboçiy"*, 23 Nisan, 1918, No:92.

.....
**Bakü'yü, kurtarmayı
amaç edinen
Osmanlı ve Azerbaycan
Hükümetlerinin
yoğun hazırlık çalışmalarını
savaşta Osmanlı
Devleti'nin müttefiki olan
Almanya'da bazı
tepkilere neden oldu.**
.....

Türk tarihçisi Kaya Tuncar Çağlayan İngiliz kaynaklarını araştırırken doğru saptama ile Kafkasya cephesinde iki müttefik devletin (Osmanlı Devleti ile Almanya'nın) farklı stratejik amaçlar güttükleri, hatta bu farklılıkların büyüyerek bölgede rekabete çevrildiği kanaatine varmıştır.³⁶

Böylece, Kafkasya'ya sahip olmak için mücadele sadece Antant devletleri arasında değil, aynı zamanda Almanya ile Osmanlı Devleti arasında da olmuştur.

İkincisi, Almanlar Türklerden kuşkuluyor, Türkler de Almanların onların başarı kazanmalarına engel olduklarını bildiriyorlardı. Berlin'de Türklerin Kafkasya'daki hareketini beğenen çok az sayıda adam vardı. Almanya, Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'ya sahip olmasına izin vermek istemiyordu. Bunu General Lüdendorf da itiraf ediyordu. Onun hatıralarında "Türkler Kafkasya'yı da nüfuzları altına almak istiyorlar. Enver Paşa ve Türk Hükümeti İngiltere ile savaştan ziyade Kafkasya'da kendilerinin Panislamcı amaçlarını düşünüyorlar. Türklerin iş usulleri hakkında tasavvuru olan her bir şahıs böyle olduğunda Alman askeri ekonomisi için hiçbir şey kalmamalıydı. Dolayısıyla da biz Türklerin güttükleri amaçların ister-istemez aleyhine olduk" yazıyordu.³⁷

Almanya'nın "N.T." gazetesinin yazdığına göre, Almanya Dışişleri Bakanı Osmanlı ile ilişkilere büyük önem veriyor. Dışişleri Bakanı Fon Külman Osmanlı ile dostluk ve ittifaktan behsederken, Osmanlı çıkarlarıyla kendi çıkarlarının çatışmadığını söylüyordu.³⁸ Kafkasya'daki duruma gelince ise, Külman Almanya'nın Türk ordularının Kafkasya'daki hücumuna engel olmaya çalıştığını bildiriyordu. Almanya, İngiltere'nin Osmanlı ile ayrımcı barış sağlamaması için İngiliz çevrelerinde dolaşan haberlerden dolayı da endişeliydi.³⁹ Fakat Türk ordularının muhteşem başarılar kazandığı bir zamanda Türklerin İngilizlerle görüşmeler yapması ihtimallerinden Almanların şüphelenmesinin hiçbir esası yoktu.

Üçüncüsü, Almanya ile Türkiye arasında ihtilafların başlıca nedenlerinden biri Bakü'ye ve Bakü petrolüne sahip olma konusundaki çelişkilerdi. Ahmet İzzet Paşa hatıralarında Bakü'den dolayı Almanlar ile

³⁶ Kaya Tuncer, Çağlayan, "İngiliz Belgelerine Göre Kafkasya'da Osmanlı-Alman Rekabeti", -XIII. Türk Tarih Kongresi. 4-8 Ekim 1999, *Bildiri özetleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s.54.

³⁷ Lyudendorf E. Moi vospominaniya o voyne 1914-1918 gg. Per.s 5-go nem.izd.pod red.A.Sveçina T.2.M.:Gosvoenizdat, 1924, s.186-188.

³⁸ *Gazeta "Azerbaydjan"*, 22 (9) Ekim 1918, No:15.

³⁹ Aynı kaynak.

ihtilafları olduğunu itiraf ediyordu.⁴⁰ Nuri Paşa ise 18 Haziran 1918'de verdiği emirde Almanya'nın Bakü'nün sadece Osmanlı İmparatorluğu tarafından tutulmasına engel olmak niyetinde olduğunu yazıyordu. Vehip Paşa operasyonun bir an önce gerçekleştirilmesi emrediyor. Sizin amacınız Bakü olacaktır.⁴¹

Kafkasya meselesinde Alman-Türk çelişkileri artsa da, düşmanlık seviyesine ulaşmadan tanzimlenmeye başladı. Almanya Hükümeti Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'da kazandığı başarıların sadece Türk silahının gücüyle değil, bölge ahalisinin büyük çoğunluğunun din, dil, kültür ve maneviyat bakımından Osmanlı Devleti ile aynı olması, sadece Müslümanların değil, hatta birçok Hıristiyanın da Osmanlı Devleti'ne adalet, istikrar ve refah müessesemesi olarak bakması ile ilgili olduğunu anlıyordu. Almanlar Türklerle işbirliği yapmadan Güney Kafkasya'da amaçlarına ulaşmanın imkansızlığını da anlıyorlardı. Dolayısıyla da 29 Haziran 1918'de fon Kress fon Kressenşteyn Batum'da Vehip Paşa ile görüşerek ilişkileri düzene soktu. Fikir farklılıklarına rağmen, Bolşevizme karşı mücadelede Osmanlı Devleti ile Almanya hemfikirdiler. Bunun yanısıra, Almanya Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'ya tek başına girmesine engel olmak fikrinden vazgeçmeyerek Bolşevik Rusya ile anlaşmayı bile düşünmeye başladı. Bunun dışında, Osmanlı Devleti Azerbaycan Hükümeti ile bir dizi anlaşmalar imzaladı.

Osmanlı ordusunun kurtuluş yürüyüşünü önlemek için Bolşevik Rusya ile Almanya diplomasisinin ortak çabaları

Bolşevik Rusya Türk ordusunun kurtarıcı yürüşünü önlemek için Türk-Alman çelişkilerinden yararlanarak Almanya ile görüşmeler yapmayı tercih etti. Fakat bu kolay olmadı. İoffe, Rusya'nın Berlin Temsilcisi oldu. 23 Nisan 1918'de Moskova'ya gelerek, 26 Nisan'da itimatnamesini Merkez İcra Komitesi Başkanı Y.M.Sverdlov'a sunan Alman Büyükelçisi Vilhelm Mirbah (1871-1918) 6 Haziran'da saat 3 civarında sahte belgelerle temsilcilik binasına giren esirler Batyumkin ve Andreyev tarafından tabanca ve bombayla öldürüldü. Almanya'nın geçici diplomatik temsilcisi K.Risler'in temsilciliği korumak için Alman askeri birliğinin Moskova'ya gelmesi teklifi kabul edilmezse oluşabilecek tehlike göz önünde bulundurularak temsilcilik Pskov'a nakledildi. Mirbah'ın yerine gelen büyük maliyeci Karl Heldferih Moskova'da ancak

⁴⁰ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, I. cilt, İstanbul, Atlas ve Nehir İletişim A.Ş., 1992, s.280.

⁴¹ C. Mühlman, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis*, Leipzig, 1940, s.203.

10 gün kalarak geri döndü. Büyükelçilik Pskov'a geçtikten sonra Moskova'da Başkonsolos Hausild kaldı.⁴²

Mirbah'ın öldürülmesi iki ülke arasında güvensizliği güçlendirdi. Bu cinayet olayından sonra, Alman hükümetinin Bolşevik hükümetine ilişkin tutumunu değerlendiren Lüdendorf, Moskova'daki büyükelçi öldürüldükten sonra bile hükümetin Bolşevik hükümetine ilişkin tutumunda tereddüt etmediğini yazıyordu. Hükümet Bolşevik ilmeğine geçti ve Rusya'daki tüm akınlara güvensizliğini bildirdi.⁴³

Türk ordusunun hücumunu durdurmak konusunda V.İ. Lenin'in fikrini, Çiçer'in Stalin'e gönderdiği 7 Temmuz 1918 tarihli telgrafı göstermektedir. Telgrafta Bakü'ye gelince, en önemli meselenin Şaumyan'la devamlı irtibat kurulması ve Şaumyan'ın Berlin'deki büyükelçi İoffe'ye Almanlar'ın verdiği teklifi bildirmesi olduğu belirtiliyordu. Bu teklife göre, Almanlara petrolün bir kısmının verilmesi garanti edilirse, onlar Türklerin Bakü'ye hücumunu durdurmayı kabul edeceklerdi.⁴⁴

Almanya Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Buşe, Berlin'deki Sovyet temsilcisi İoffe'ye Bakü üzerine yürüyüşle Alman ordularının hiçbir ilgisi olmadığını bildirdi. Almanya temsilcisi hücumu durdurmayı Türklere teklif edeceğini söyledi. O hücumun artık kesildiğini bildirdi. Buşe hücumun ayrı-ayrı müfrezeler tarafından gerçekleştirildiğini bildirdi. İstanbul ile Tiflis'te bunu kimse bilmiyordu. İoffe ise, ayrı-ayrı müfrezelerin hücum etmesine rağmen, Bakü'deki Sovyet Hükümeti için bir tehlike olmadığını bildirdi. Görüşmenin sonunda Buşe Almanya'nın hücumu durdurması için Türklere baskı yapacağını ve Türk Hükümeti'nin artık bunu üstlendiğini vaad etti.

Alman diplomasisi, Türklerin hücumunu durdurmak için Alman tarafına Bakü petrolünün bir kısmının onlara verileceğine işaret etti. Sovyet Hükümeti Bakü petrolünün bir kısmını Almanya'ya vaad etti.⁴⁵

İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Bernsdorf 30 Temmuz'da Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nazırı ile görüştü. Bakan Nuri Paşa kendi ordularına hücum etmemeleri emrini verdiğini söyledi. Alman diplomasisi, hücum sadece Türk ordu birliklerinin katılmadığını Bolşevik hükümetine bildirdi. Bolşevik hükümeti, Tiflis'e gönderilen fon Kres ile sürekli irti-

⁴² Garahov İ., Zamyatin L., Zemslov İ. G.V. Çiçer'in-diplomat leninskoy şkoli.-Moskova, Politizdat, 1974, s. 86, 93, 94.

⁴³ Lyudendorf E. Moi vospominaniya o voyne 1914-1918 gg. Per. s 5-go nem.izd.pod red. A.Sveçina T.2.M.: Gosvoenizdat, 1924, s. 219.

⁴⁴ Dokumenti vneşney politiki SSSR. T.1. Moskova, Gospolitizdat, 1959, dok.No:255, s.381.

⁴⁵ Askeri Mecmua, No:34, 1934, s.34.

batta olmuş ve ondan Türklerin Bakü'ye girmemesi için taahhüd istiyordu. Almanlar, hükümetlerinin Bakü'nün kurtarılmasına karşı olduğunu Sovyet diplomatlarına bildirdiler. Türk diplomasisi de Azerbaycan'a ilişkin hiçbir iddiası olmadığını söyledi. Bu dönemde Enver Paşa, Talat Paşa ve Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi

Bernsdorf'la görüşen M.E.Resulzade 28 Haziran 1918'de kendi Hükümeti'ne Almanya'nın üç cumhuriyetin sınırlarının kurulmasının gerekliliği konusunda bu meseleyi aralarında halledeceklerini umut ettiğini bildirdiğini yazıyordu.⁴⁶ Rusya Halk Dışişleri Komiseri G.Çiçerin 2 Ağustos 1918'de Almaya'nın diplomatik temsilcisine 4150 sayılı notayı verdi. Notada Bakü'ye doğru hareket eden ordu hakkında bilgi veriliyordu. Notada Türk ordusunun gönüllü ordu oluştururken eski "vahşi tümen" in mensuplarını celbettiği bildiriliyordu. Askeri mükellefiyetli yerli Müslüman ahali de içerisindeydi.⁴⁷

Türklerden önce Bakü'yü ele geçirmek için gücü olmayan Rusya tarafından suçlanan Almanlar, Türkler'e baskı yapmaya başladılar. 4 Ağustos'ta Lüdendorf Enver Paşa'ya telgraf çekerek, Bakü'ye hücum bir an önce durdurulmazsa ve ordu geri çekilmezse, kendisinin kayzerden Türk ordusundaki Alman subaylarını geri çağırma rica edeceğini bildirdi. Lüdendorf bu adımı Rusya ile yeni savaş tehlikesi ile ilişkilendirdi.

Fakat 4 Ağustos'ta Enzeli'deki İngilizler Bakü'ye girdikten sonra Lüdendorf'un emri üzerine Ukrayna'dan Karadeniz'e geçerek Kafkasya'ya fon Kress fon Kressenşteyn'in emrine bir süvari ve bir piyade tuğayı gönderildi.

Rusya'nın Almanya'daki yetkili temsilcisi Almanya Dışişleri Bakanlığı'na 19 Ağustos 1918'de verdiği A. 491 sayılı notasında Türk ordularının Bakü üzerine hücumunun durdurulması talep ediliyordu. Notada Rus Hükümeti Türklerin bu hareketlerinin Almanların "Türklerin Bakü'ye girmesine izin verilmeyecektir" vaatlerine aykırı olduğu bildiriliyordu. Aynı zamanda Alman vaatlerinin tersine Türk ordusunda Alman eğitimcileri de vardı. Notada Türklerin başarıları orduda Alman öğreticilerin bulunmasına bağlanıyordu. Rus diplomasisi Notada yeni bir yöntemden yararlandı. Güya Türklerin hücumu ile Bakü'nün ele

⁴⁶ ARSPİHDA, f.277, bağlam 1, dos.7, s.52-53;

⁴⁷ Dokumenti vneşnoy politiki SSSR. T.1. Moskova, Gospolitizdat, 1959, dok.No:294, s.416-417.

geçirilmesi Ermenilerin mahfedilmesi ile sonuçlanacaktı ve neticede İngiliz tarafı oylar üstünlük teşkil edecektir.⁴⁸

Çiçerin 19 Ağustos 1918'de Alman Başkonsolos Hausild'e 4388 sayılı notayı verdi. Notada Türk ordusunun şehir civarında muharebeler yaptığı, 30 Temmuz'da Şevket Paşa'nın şehri teslim etmek çağrısında bulunması hakkında bilgiye yer verildi. Türklerin halka çağrısında "biz sizi vahşetten kurtarmak için geldik" deniliyordu. Çiçerin Türklerin Bakü'yü ele geçirmesinin asıl felaket olacağını bildirdi. Çiçerin Alman Hükümeti'nden bu felaketi önlemesini rica etti. Notada Bakü petrolünün tüm Rusya ekonomisi için önemli olduğu vurgulanıyordu.⁴⁹

Osmanlı ve Azerbaycan ordu birlikleri Bakü'ye kurtuluş yürüyüşünü sürdürdükleri sırada Bolşevik hükümeti bunu önlemek için yeni diplomatik adımlar attı. 20 Ağustos'ta Bolşevik hükümeti Almanya'ya protesto notası gönderdi. Notada, Türklerin Bakü'yü ele geçirmesinin asıl felakete dönüşeceği bildiriliyordu ve Alman Hükümeti'nden böyle bir felaketin meydana gelmesini önlemesi rica ediliyordu. Notada Bakü petrolünün Rusya için önemli rol oynadığı da vurgulanıyordu.

Bakü için askeri hareketler sürdürülürken, Brest'de Rusya-Almanya ekonomik anlaşmasına, Bakü petrolü, Bakü'ye hücumun durdurulmasına ilişkin Rus-Alman görüşmeleri yapılıyordu.

Fakat Almanya Rusya ile görüşmeler yapmanın yanısıra Kafkasya'da da askeri güçlerini pekiştiriyordu. 20 Ağustos 1918 tarihli bilgiye göre, Gürcistan'da toplam 214 Alman subayı ile 5050 Alman eri vardı.⁵⁰ Almanya her yönüyle Türklerin Bakü'ye doğru hücumuna engel olmaya çalışıyordu. Mülman'ın yazdığına göre, dört yıl süren Alman-Türk kardeşliği Kafkasya'da Azerbaycan'dan dolayı ihtilafa dönüşmeye başladı.⁵¹ Türk albayı Rüştü ise, Kafkasya siyasetinde Almanlar'ın müttefik olmadıklarını yazıyordu. Onlar Kafkasya işlerinde Osmanlılar için kasten zorluklar çıkarıyor ve Gürcüler başta olmak üzere Kafkasya halklarını bize karşı ayaklandırıyorlardı. Almanya, Kafkasya'nın en güçlü ve zengin petrol şehri olan Bakü'nün Osmanlılar'ın eline geçmesine izin vermek istemiyordu. Almanya aslında Kafkasya'da Osmanlı'dan habersiz bağımsız bir siyaset yürütüyordu. Almanlar Batum-Tiflis-Gence yolu üzerinden Osmanlı askeri birliklerinin hareketine engel oluyorlardı.

⁴⁸ Aynı kaynak, dok:No 308, s.430-431.

⁴⁹ Aynı kaynak, dok:No 306, s.428-429.

⁵⁰ C. Mühlman, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis*, Leipzig, 1940, s.205.

⁵¹ Aynı kaynak, s.210

Dolayısıyla Bakü üzerine yapılan yürüyüş Almanlar'ın riyakarlığı yüzünden bir müddet geç kaldı.⁵²

Meydana gelen durumda diğer devletlerin de Bakü'ye sahip olma mücadelesi arttı.

Türk hücumunu durdurmak amacıyla Bakü Sovyeti'nde İngilizlerin davet edilmesi meselesi

1918 yılı yazında meydana gelen ağır askeri-siyasi durumda hiçbir kuvvetin Türk ordusuna karşı koyamayacağı anlaşılıyordu. Zor duruma düşen Bakü Sovyeti'nde de ihtilaflar derinleşti. Bakü Sovyeti Kuvvetleri Türk ve Azerbaycan ordusuna karşı koyacak güçte değildi.

16 Temmuz 1918'de Bakü Sovyeti'nin toplantısında Taşnaklar İngilizler'i Bakü'ye davet etmeyi teklif ettiler. Teklif kabul edildi ve buna ilişkin karar alındı. Bakü'de Sovyet iktidarı iflasa uğradı. Onun yerine Sentrokaspi Koalisyon Hükümeti kuruldu. Sentrokaspi Hükümeti'nin kurulması İngilizlerin Enzeli'den Bakü'ye davet edilmelerini mümkün kıldı. İngiliz askeri birlikleri 4 Ağustos'ta Bakü'ye girdi. Onların başlıca amacı Kafkasya İslam Ordusu'nun Bakü'ye girmesini önlemektir.

İngiliz ordu birlikleri Bakü'de bir dizi önemli askeri, ekonomik ve siyasi vazifeyi yerine getirmeliydiler. Birincisi; İngilizler Türkler ile Almanlar'ın ekonomik açıdan zengin Azerbaycan'a girmelerini önlemeli bunun yerine kendileri sahip olmalıydılar. Daha 12 Temmuz 1918'de Savunma Bakanı A. Milner İngiliz-Hindu ordularının komutanı general K. Monra'ya çektiği telegrafta Hazar ötesinden Türklerin ve Almanların yakınlarda hücum edeceğine dair bilgiler olmadığını yazıyordu. Türkiye ve Almanya'nın Kafkasya'da hareketi askeri değil, esas itibarıyla ekonomik nitelik taşıyordu.⁵³

İngilizlerin Bakü'de bir ay kalması Almanların petrolden mahrum olması için yeterliydi.⁵⁴

İkincisi, İngiliz komutanlığının başlıca vazifelerinden birisi savaşan orduya yakıt sağlamaktı.

Üçüncüsü, İngilizler Hazar Denizi'nin askeri ve ticaret donanmasına tam sahip olmalıydılar. Hazar Denizi'ne sahip olmak ise sadece

⁵² Miralay Rüştü, *Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası*, -Askeri Mecmua, Tarih kısmı. İstanbul, 1934, No44, s.221, 41.

⁵³ *Foreign and Political Department, Persia Series, Part XX, Doc.324, p.139.*

⁵⁴ Ergin D. Dobiça, *Vsemirnaya istoriya borba za neft, dengi i vlast (Per.s ang.)*, Moskova, De Novo, 1999, s.200.

Kafkaslar üzerinde değil, aynı zamanda Orta Asya üzerinde de kontrolü kazanmak demektir. İngilizler stratejik bakımdan elverişli olan Krasnovodsk üzerinden kontrol kazanmalıydılar. İngiliz orduları Karadeniz Donanması'nın Başkomutanı General C.Miln'in yazdığına göre, Sentrokaspi Hükümeti'nin siyaseti Kafkasya'da Rus demokratik yönetiminin ve Güney Azerbaycan'da Rusya'nın üstünlüklerinin kurulmasına yönelmişti. Hazar Denizi'ndeki Rus donanması bu hükümetin emrindeydi. Hazar donanmasının mürettebatı Bolşevik fikirlerine meyil liydiler. Bu donanmaya sahip olan Hazar Denizi'nde ticaret donanmasını da kontrol altında bulundurabilirdi.⁵⁵

Dördüncüsü, İngilizler Alman bloğu ülkelerinin vatandaşlarını silahsızlandırarak ülke içinde tutmalıydılar.

Nihayet, İngilizler özel seçilmiş subaylardan on bin kişilik müfreze oluşturarak zor durumda düzeni korumalıydılar.

Fakat bu vazifeleri yerine getirmek kolay değildi. İngilizler Bakü'de bir sıra zorluklarla karşılaştılar. Birincisi, Bakü'de İngilizler'in sosyal dayakları yoktu. Bolşevik hükümeti gibi, Sentrokaspi Hükümeti de halka ıstırap çektiriyordu. Denstervil'in itiraf ettiği gibi, şehrin 80 binlik Azeri ahalisi Türkler'e rağbet ediyordu.

İkincisi, İngilizler Bakü'de ihtiyaç duydukları gıda ürünlerini elde edemediler. Bakü'ye geldiklerinde halka ekmek vaad eden İngilizler kendileri ekmek aramaya başladılar. Onlar da gıda problemiyle karşılaştılar. Çünkü Bolşeviklerin gerçekleştirdikleri millileştirme özel teşebbüsü mahvetmişti. Devlet işletmeleri çalışmıyordu. Bu işin üstesinden gelmek için Albay Krauford ile yardımcısı, Bakü'deki İngiliz Konsolosu Klarsk faaliyete başladılar. Gıda ürünleri kıtlığı fiyatların artmasına neden oldu.

Üçüncüsü, Bakü'de İngilizler'in silah ve cephanesi, çarpışan canlı kuvveti yetmiyordu ve ordu birliklerinde savaş ruhu yoktu.

Osmanlı Devleti'nin ilave tedbirleri

5 Temmuz'da Nuri Paşa Şamahı'yı kurtarmak emrini verdi. Şamahı için yapılan muharebede Amazaps'ın komutasındaki 3. Tugay özel gaddarlık gösterdi. Bolşevik birlikleri ile birlikte Teravakimov, Amazans vb. müfrezeleri Müslüman ahalisinin katliamında ün kazandılar. 10 Temmuz'da Kürdemir, 20 Temmuz'da Şamahı, 27 Temmuz'da Hacıqabul is-

⁵⁵ O sobritiyah na Kavkaze i v Sredney Azii. Donesenie generala Djordja Milna.-Gumilev L. Kaspiyskiy tranzit. V dvuh tomah. T.2. Moskova, Di Di TaPans, 1996, s.311.

tasyonu düşmandan temizlendi. Kafkas İslam Ordusu birlikleri Bakü civarına çıktılar.

Hariciye Nazırı M.H.Hacınski 15 Temmuz 1918'de Bakanlar Kurulu Başkanı F.H.Hoyski'ye mektup göndererek Müslümanlara karşı şiddet eylemlerini araştıran olağanüstü komisyon oluşturulmasını gerekli buldu. Komisyon tüm olayları kayda geçirmeli, şiddet eylemlerinin yapıldığı koşulları incelemeli, suçluları bulmalı ve verilen zararın miktarını tesbit etmeliydi.⁵⁶

Türk ordusu 19 Temmuz 1918'de Nahçıvan'ı kurtardı. Andranik'in zulmüne son verildi.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gürcistan Cumhuriyeti nezdinde diplomatik temsilcisi M.Y.Caferov Ermenistan'ın Gürcistan Cumhuriyeti Hükümeti nezdinde Geçici Maslahatgüzarı A.Cemalyan'a 15 Ağustos 1918'de nota vererek Andranik'in müfrezelerinin Şuşa ve Zengezur'da işledikleri suçlara itiraz edip Müslümanların katliamını durdurmalarını istedi.⁵⁷

1918 yılı Ağustos-Eylül aylarında Bakü'den Lenkeran'a gelen 2000 kişilik Ermeni silahlı müfrezesi müslüman ahaliye karşı katliam gerçekleştirdi.⁵⁸

Ağustos ayının başında Türkler Miandab ve Urmiye'ye girdiler. Ağustos ayının ortalarında Türk ordusu tüm Güney Azerbaycan'ı ele geçirerek Bakü'yü kurtarmaya hazırlanıyordu.

Ama Bakü'yü kurtarmak için yeterli güce sahip olmadıklarını gören Osmanlı Hükümeti demiryoluyla yük taşınmasını hızlandırmaya karar verdi. 1918 yılı Ağustos ayının ortalarında Halil Paşa Taşnak Hükümeti ile görüşmeler yapmak için Gümrü'ye, oradan da Erivan'a geçti. Taşnak hükümeti demiryolunun Ermenistan üzerinden geçen kısmının çalıştırılmasına izin verdi. Bundan sonra Halil Paşa Tiflis'e geçerek orada bir dizi görüşmelerde bulundu. Fakat Gürcü Hükümeti yakıt olmadığı için demiryolunun çalışmadığını bildirdi. Bu meselede Almanya, Gürcistan Hükümeti'ne baskılar yapıyordu. Alman Hükümeti Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a girmesine engel olmaya çalışıyordu. Gerçekten de, daha sonra Gürcistan demiryolunda trenlerin hareketi durduruldu.

Tiflis ziyaretinden sonra Halil Paşa Gence'ye Nuri Paşa'ya gelerek Doğu Ordular Grubu Karargah Başkanı Paraken ile birlikte Bakü'nün

⁵⁶ ARDA, f.1061, lis.1, dos.95, s.1.

⁵⁷ ARDA, f.897, lis.1, dos.11, s.180.

⁵⁸ ARSPIHDA, f.277, lis.2, bağlam 1, dos.16, s.18;

kurtarılması planını hazırladı. Kars-Gümrü güzergahı ile istihkam çalışmalarına 5 bin Özbek de katıldı.

Osmanlı Devleti Bakü'yü kurtarma konusunda ısrarlıydı.

Rus-Alman Anlaşması (27 Ağustos 1918) ve Osmanlı Devleti'nin Bu Anlaşmayla İlgili Tutumu

Ancak Bolşevikler ne pahasına olursa olsun Bakü'yü Türkler'e teslim etmek istemiyorlardı. Bolşevikler, Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü ele geçirmesi durumunda şehrin ebedi olarak Rusya'nın kontrolünden çıkacağını ve Osmanlı devletinin bunu başaracağına inanıyorlardı. Çünkü

.....
 : **Sömürgeci bir devlet**
 : **olan İngiltere'nin**
 : **Bakü şehrini ele**
 : **geçirmesi Rusya'yı**
 : **çok sayıda sorunlarla**
 : **başbaşa bırakabilirdi.**
 :

Bakü başkentti ve nüfusun büyük çoğunluğunu Türk ve Müslümanlar oluşturuyordu. Bakü, aynı zamanda bir bilim ve kültür merkeziydi.

..... Bolşevikler Bakü'yü İngilizlere de teslim etmek istemiyorlardı. Sömürgeci bir devlet olan İngiltere'nin şehri ele geçirmesi Rusya'yı çok sayıda sorunlarla başbaşa bırakabilirdi. Çünkü İngilizler Azerbaycan'ı "Asya şişesinin mantarı" olarak nitelendiriyorlardı. "Mantar" kimin elindeyse, o da Asya'ya hakim olacaktı. Tabii ki Bakü'ye sahip olmaksızın Azerbaycan'da kuvvetlenmek olanaksızdı.

Bolşevikler şehrin Almanlara teslim edilmesini son çare olarak görüyorlardı. Çünkü şehri Almanlara teslim ederlerse daha sonra geri alamayacaklarını biliyorlardı.

Durum böyleyken Bolşevikler, Türklerin Bakü'yü kurtarmasını istemedikleri için Almanya ile görüşmeler yaptılar. Brest-Litovsk Barış Anlaşması'na bir ilave olarak 27 Ağustos 1918 tarihinde Rus-Alman Anlaşması politik, mali ve özel hukuki sözleşmeler imzalandı. Anlaşma 17 maddeden oluşuyordu. Belgeleri Rusya'nın Berlin Büyükelçisi İoffe, fon Hinçe ve Krihe imzaladılar. Bu anlaşmanın 13. maddesi gereğince Rusya Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıdı.⁵⁹

14. madde Azerbaycan konusundaydı. Rusya, Almanya-Osmanlı ilişkilerine zarar vermek için Almanya'nın etki alanına giren Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıdıysa da, Azerbaycan'ın Osmanlı'nın etki alanına girmesini ve onun tanınmasını istememekteydi. Sözü edilen

⁵⁹ Dokumenti vneşney politiki SSSR. T.1. Moskova, Gospolitizdat, 1959, dok.No:319, s.437-445.

maddede daha sonra şöyle deniliyordu: "Almanya, Kafkasya'da Gürcistan sınırları dışında ve bölgede anlaşmanın 4.madde III.parağrafına uygun olarak herhangi bir üçüncü devletin askeri operasyonlar yapmasına mümkün olduğunca yardımcı olmayacaktır".⁶⁰

4. maddede ise şu hususa değiniliyordu: "Moskova Anlaşması'nda veya iş bu Ek Anlaşmada başka hususlar üzerinde durulmadığı için Almanya, Rusya ile onun ayrı ayrı vilayetleri arasındaki ilişkilere asla karışmayacaktır ve özellikle bu vilayetlerde bağımsız devlet kurumlarının oluşturulmasını teşvik etmeyecek ve yardım yapmayacaktır". Bu madde, aslında doğrudan doğruya Azerbaycan'ın bağımsızlığı aleyhine yönelikti.⁶¹

Anlaşmanın 14.maddesinde Almanya'nın Kafkasya'da bir üçüncü devletin (Osmanlı-M.G.) silahlı birliklerinin Kür Çayı ağzından Petropavlovsk köyüne dek, sonra Şemahı kazası sınırından Ağrioba köyüne dek, daha sonra doğru hat üzere Bakü, Şemahı ve Guba kazalarının kesiştiği noktaya dek, son olarak Bakü kazasının kuzey sınırı boyunca Hazar'a dek bir bölgeyi geçmemesi için gerekenleri yapacağı belirtilmişti.

Rusya da bunun karşılığında belli taahhütler üstlendi. Rusya, elinden geldiği kadar Bakü vilayetinde petrol ve petrol ürünlerinin çıkarılmasına yardım edecek, çıkarılan petrolün dörtte birini, belirlenecek miktarda petrolü ise her ay (daha belirlenmemişti) Almanlar'ın işgal ettiği Donetsk havzasından Almanya'ya götürülen taşkömürü yerine Almanya'ya verecekti. Ancak Bakü vilayetinde çıkarılan petrol gereken miktarda olmadığı için başka amaçlar doğrultusunda kullanılabilirdi, bu durumda ona başka yerlerden çıkarılan petrol ilave ediliyordu.

Maliye sözleşmesi gereğince Rusya, Almanya'ya belli bir süre içerisinde 6 milyar Mark ödemeliydi.⁶²

Böylece Rus-Alman Anlaşması'nın imzalanmasını gerektiren başlıca faktör, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki hareketiyle ilgiliydi. Hem Almanya, hem de Rusya, Osmanlı'nın Azerbaycan'daki nüfusunun artmasını istemiyordu.

Ek Anlaşmanın imzalanmasını gerektiren ikinci önemli faktör, Dens-tervil askerlerinin Bakü'ye girmesiyle ilgiliydi. İngilizler'in Bakü'de güçlenmesi, bir bakıma Rus ve Almanlar'ın pozisyonlarının zayıflaması de-

⁶⁰ Aynı kaynak, s.443.

⁶¹ Aynı kaynak, s.439.

⁶² Aynı kaynak, dok. No:320, s.443.

.....
: **Hem Almanya, hem de**
: **Rusya, Osmanlı'nın**
: **Azerbaycan'daki**
: **nüfusunun artmasını**
: **istemiyordu.**
.....

mekti. Aynı zamanda Almanya'nın müttefik olduğu üçüncü bir devlet-Osmanlı Devleti aleyhine mücadelede Bakü'yü İngilizlerin yararına olarak korumayı üstlenmesi de normal bulunmamaktaydı.

Peki, Rus-Alman yakınlaşması ve Ek Anlaşma imzalanması Almanya'da ve Osmanlı Devletinde nasıl karşılandı?

Petrograd'daki Almanya temsilcisi Heldfrih 10 Ağustos 1918 tarihinde Berlin'e gelerek Lüdendorf ve Hindenburg'la yaptığı görüşmede Sovyet Hükümetiyle ilişkileri kesmeyi, Bolşeviklerden uzak durmayı, Bolşevikler aleyhine güçlerle ilişkiler kurup onlara yardım etmeyi tavsiye etti. Heldfrih, Brest barış anlaşmasına Bolşeviklerin teklif ettiği Ek Anlaşmanın reddedilmesinde ısrar etse de, Alman yetkilileri onun tavsiyelerini ciddiye almadılar. Ek Anlaşma imzalandıktan sonra Heldfrih istifa etmek zorunda kaldı.

İstanbul'da yayınlanan mutedil "La Journal d'Orient" gazetesinin 10 Eylül 1918 tarihli sayısında yer alan "Kafkas Cumhuriyetleri Almanya ile Osmanlı Arasında" adlı manşet yazısında Almanya'nın bu konuyla ilgili tutumuna dair bilgi verdi. Gazetenin yazdığına göre, Almanya'nın resmi "Kuzey Alman Gazetesi"nin 28 Ağustos tarihli sayısındaki telgrafta son dönemlerde Berlin'de düzenlenen ve Brest-Litovsk Anlaşması imzalanırken tanınmayan yeni devletlerin feshini öngören Alman-Rus konferansının sonuçları hakkında bilgi verilmekteydi. Bu bilgide Gürcistan'ın dahili birliği sayesinde hayli başarı kazandığı, tanınma konusunda Rusya'nın onayını aldığı, diğer Kafkas cumhuriyetlerine gelince onların tanınma konusunda Gürcistan kadar başarılı olmadıkları, Rusya'nın büyük servetleri ve petrol yatakları olan Bakü'de iktidarını güçlendirmeye (de la region) büyük önem verdiği belirtiliyordu. Almanya, Rusya'nın isteklerine engel olamadı. Çünkü Rusya üretilen petrolün bir kısmını Almanya'ya ve müttefiklerine vermeyi taahhüt etmişti.

"Le Journal d'Orient" devam ederek;

"Brest-Litovsk Barış Anlaşması iki meseleyi-Baltık ve Kafkas devletleri meselesini gündeme getirdi (principautes). Birinci mesele kapsamına giren topraklar Almanya ile sınırdış olduğu için bağımsız olarak müzakere edilmeliydi. Rus-Fin, Rus-Ukrayna vb. meseleler Vilhelmştras'tan gelen diplomatların kontrolü altında Berlin'de, Asya ve Kafkas ülkelerine dair görüşmeler ise İstanbul'da yapılmalıydı. Aslında

Almanya adı geçen vilayetlerden uzak-ta bulunduğu için alınacak kararlar onun menfaatlerini ciddi bir şekilde etkileyemezdi. Herhangi bir ittifak karşılıklı tavizler verilmekle yapılabilirdi"

diye yazmaktaydı.⁶³ Gazete, Almanya'nın Moskova'ya taviz vermesini "Rus hükümetinin zengin doğal servetlere sahip Bakü vilayetini kendisine bağlamak niyetinin olmasına" bağlıyordu. Gazete, Bolşeviklerin yönetim başında bulunduğu Rusya'dan söz ederken Rusya'nın milletlerin özgürlüğünü amaç edinmesine rağmen, eski İmparatorluk topraklarına hakim olmak isteğinden vazgeçmediği hususunun gözdardı edilmemesi gerektiğini yazıyordu. Makalede "Bolşevik hükümetinin baskılarını kim görmedi?" diye sorulurken, "Almanya bloğunda Kafkas cumhuriyetleri meselesinin etkilediği büyük devlet Osmanlı'dır. Bu ülkelerde Müslümanlar çoğunluktadır."⁶⁴ deniliyordu.

"Le Journal d'Orient" gazetesi "Kuzey Alman Gazetesi"nin "petrol üretimi" ile ilgili yazdıklarını istenmedik bir izlenim olarak değerlendirirken düşman koalisyonda ihtilaflar çıkması hakkında izlenim oluşturmanın başarısız olacağını yazıyordu.

İmzalanmış olan Ek Anlaşma konusunda Osmanlı Devleti'nde yayınlanan "Zaman" gazetesinin tutumu daha sertti. Gazete bu konuyla ilgili manşet mantesinde başlık yerine bir soru işareti koymuştu. Gazete bu adımını samimiliğin sözkonusu olmadığı ve taahhütlerin yerine getirilmediği bir ortamda makaleye başlık bulmanın zor olmasına, durumun sadece soru işaretiyle ifade edilebileceğinin mümkün olmasına bağlıyordu. Rus hükümetine onunla sınırdaş olan devletlere yaklaşımda tutumunu kabul ettiren Almanya, Kafkas ülkelerine yaklaşımda Bolşeviklerden sözü edilen tavizleri alsaydı, bu anlaşılırdı. Fakat konu sadece bununla kapanmıyordu. Brest-Litovsk Anlaşması'nda adı anılmayan Gürcistan, Ek Anlaşma imzalanırken bir dizi avantajlar temin edebildi. Almanya, yalnızca Gürcistan'la ilgili meselede kendi tutumunu kabul ettirebildi. Ancak Almanya Kafkas halkları için bu tavizleri temin edemeyecekse, Bakü petrolüyle ilgili Sovyetlerin vaadine aldandmamalı ve bu bölgeler üzerinde ısrar eden halkları Bolşeviklerle karşı karşıya bırakmamalıydı. Almanya bu meseleye öylesine kesin bir biçim verdi, öylesine kesin hareketlerde bulundu ki, müzakereye hangi açıdan ve nasıl bakılması gerektiğini belirlemek çok zordu. Almanya'nın Kafkas halklarının ve Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına aykırı tutum sergilemesinin nedenleri anlaşılmıyordu. Ancak neden ne olursa olsun, müttefikimiz yanlışlık yapıyordu.

⁶³ Gazeta "Azerbaydjan", 9 (26) Ekim 1918, No:7.

⁶⁴ Aynı kaynak.

"Kuzey Alman Gazetesi'nin yazdığına göre, dört müttefik devletin hiçbirisi genç devletlerle samimi ilişkilerde bulduklarını ispatlayamadılar. "Zaman" gazetesi "Acaba bu devletlerden yalnızca Almanya'nın mı samimi ilişkiler kurma hakkı var? diye soruyordu. Kafkasya meselesinin çözümlenmesini yalnızca Kafkas halkları mı istiyordu? Almanya Gürcistan'ı uygun buluyorsa, Osmanlının çıkarlarını ve Kafkas meselesinde Çarlık döneminden miras kalan Bolşeviklere karşı iddiaları olan milyonlarca Türk'ün ve Müslüman'ın çıkarlarını unutmamalıydı."⁶⁵ diye yazıyordu.

"Zaman" gazetesi bir başka sayısında şöyle yazıyordu: "Almanya'nın Bolşevizm karşısındaki güçsüzlüğünü anlayamıyoruz. Bu haber bütün Türk-Müslüman dünyasını sarsacaktır. Almanya anlaşma imzalarken Osmanlı Devleti'nin elini kolunu bağlamamalıydı. Almanya Kafkas halklarına Sovyet hükümeti ile ilişkilerini düzenleme şansı vermeliydi. Müttefikimiz, Osmanlı Devleti kamuoyunun bu olaya kayıtsız kalmadığını, hükümetin faal ve kesin hareket etmesini talep ettiğini bilmelidir."⁶⁶

"İkdam" gazetesi, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da müttefiklerinin ve kendisinin çıkarları yönündeki ortak menfaatleri için büyük kayıplar verdiğini yazıyordu.

"Vakit" gazetesi "Görüldüğü gibi Almanya, kendisine yönelik uzun yıllardır oluşan güveni kaybediyor, Alman dış politikası istikrarlı değil kontrolsüzdür" diye yazıyordu.

"Sabah" gazetesi ise yeni anlaşmanın Osmanlı Devleti'nden habersiz imzalandığını belirtiyordu.⁶⁷

Yeni Rus-Alman Anlaşması'nda sözü edilen Kafkas meselesini Osmanlı Devleti'ne faydalı olacak şekilde çözmek amacıyla 3 Eylül'de Berlin'e gelen Sadrazam Talat Paşa'nın ziyaretiyle ilgili yorum yapan "Vakit" gazetesi, Brest-Litovsk Anlaşması'nı takip eden süre içinde Kafkas meselesinin birkaç aşamadan geçtiğini belirtiyordu.⁶⁸ Gazete, Kafkas meselesiyle ilgili zorlukların, Osmanlı Devleti ile yeni kurulan Kafkas devletleri arasında anlaşma imzalanması sırasında Almanya temsilcisinin hareketlerinden kaynaklandığını yazıyordu. O zaman Almanya temsilcisi "Ben kendi hükümetimden talimat almadım" diyerek

⁶⁵ Aynı kaynak.

⁶⁶ *Gazeta "Azerbaydjan"*, 12 Ekim (19 Eylül) 1918, No:9.

⁶⁷ *Gazeta "Azerbaydjan"*, 8 Ekim (25 Eylül) 1918, No:6.

⁶⁸ *Gazeta "Azerbaydjan"*, 11 Ekim (28 Eylül) 1918, No:8.

bazı meseleleri açık bırakmıştı. Bu meselelerin İstanbul konferansında çözümlenmesi gerekiyordu. Ancak bu konferans da gerçekleşmedi.

"Vakit" gazetesi, bir tek Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınmasını ve Azerbaycan için oldukça gerekli olan Bakü'nün Ruslar'a verilmesini şaşkınlıkla karşıladığını yazıyordu. Gazete, Osmanlı Devleti'nin ilgilendiği bu meseleye dair İstanbul'a haber verilip verilmediğini öğrenemediğini yazıyordu.

Gazete, Rusya-Almanya Ek Anlaşmasının imzalanmasını Osmanlı ve Almanya gibi iki müttefik devlet arasında anormal bir durum olarak nitelendirirken anlaşmanın uzun süreli olmayacağını da yazıyordu.

Rus-Alman anlaşmasını "Atı" gazetesi de sert tepkiyle karşıladı. Gazete, "Anlaşmaların Bedeli" başlıklı yazısında şöyle yazıyordu:

"Almanya'nın politikasında bir karışıklık sözkonusudur. Almanya güvenli hareket etseydi, izlediği politika kendisine karşı nefrete neden olmazdı. Almanya'nın düşünmeden attığı bu adım bizde, Müslümanlar ve Ermeniler arasında sert tepkilere yol açtı. Devlet adamlarımız böyle kritik bir durumda sabırlı olmalı ve ağırbaşlı davranmalıdırlar. Osmanlı ölmemiştir, Allah bize yardım edecek, Osmanlı ölmemiştir."⁶⁹

İngilizler, Türklerin Bakü'ye girişini engellemek amacıyla Almanlarla gizli görüşmeler yapmaya çaba gösteriyorlardı. Hatta bazı İngiliz arşiv belgelerinde, İngiltere Askeri Sanayi Bakanı U.Çerçill'in bunun için General Lüdendorf'la irtibat kurduğuna ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Fakat o dönemde daha güçlü olan Almanlar, İngilizlerle Güney Kafkasya konusunda herhangi bir anlaşma yapmadılar.

Ağustos ayının sonundan itibaren Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü kurtarma çabalarında bir yoğunluk görülmeye başladı. Halil Paşa 9 Eylül'de, Mürsel Paşa'nın Puta yakınlarındaki karargâhına ulaştı. 10 Eylül'de Nuru Paşa, Bakü'nün kurtarılması operasyonlarına kumandanlık yapma görevini üstlendi. O zaman Bakü'de 18 bine kadar silahlı Ermeni, 1200 İngiliz, 1500 kişilik Biçerahov askeri bulunuyordu. 12 Eylül'de Halil Paşa şehrin kurtarılmasını emretti.⁷⁰ Kafkas İslam Ordusu'nun hücumu Bakü'nün mimari yapısına zarar vermedi. Hatta Denstervil Türk topolarının mermilerinin şehre önemli sayılmayacak bir derecede zarar verdiğini, ancak şehre ateş edilmesinin hangi manevi-psikolojik etkilere yol açabileceğini Türklerin iyi anladığını itiraf ediyordu.⁷¹ Türkler, özellikle

⁶⁹ Aynı kaynak.

⁷⁰ Ludşuveyt E.F. Turçiya v godi pervoy mirovoy voyni 1914-1918 gg. Voенno-politiçeskiy oçerk. Moskova, izd. MGU, 1966, s.256.

İngilizlerin kaldığı "Avrupa" ve "Metropol" otellerine ateş ettiler. Denstervil, Türk ve Azerbaycan'ın güçlü hücumları karşısında yalnızca bir mucize sayesinde sağ kalmanın mümkün olduğunu yazıyordu.⁷² 15 Eylül'de gece H.M.Yevangulev başkanlığında bir heyet Halil Paşa'nın karargâhına gelerek şehrin teslim edildiğini bildirdi.

Hücumun başarıyla sonuçlanmasında Bakü ahalisinin büyük çoğunluğunun Kafkas İslam Ordusu'na destek vermesinin de rolü oldu. Yerli sakinler Türklerin Bakü'ye gelmesini istiyorlardı. 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü Türk Aydınları tarafından 5. Osmanlı İslam Ordusu askerlerine gönderilen müracaatta şöyle deniliyordu:

"Bakü denilen milyon ve milyar şehrinin kapıları önünde günlerden beri zafer kuşunun kanadını yakalamak isteyen Türk Ordusuna!

Bu güzel, gönül açıcı şehri eğer siz almasaydınız, Türk'ü ve ordusunun şerefini şimdi içinde bulunduğumuz hendeklere gömecektiniz. Eğer siz bu servet ve altın şehrini almasaydınız, sevgili büyük Vatanımıza en kıymetli bir hediye etmek fırsatını kaçırmış olacaktınız. Eğer siz yeşil denizin bu meşhur şehrini almasaydınız, Kafkas Türkleri ve Türkistan Müslümanları'nın kalbine saplanmış olacak zehirli hançerin üzerine "Eyvah ki, Türk imdadımıza yetişmedi" cümlesi yazılmış olacaktı. Kafkasya feryat edecek, Türkistan ağlayacaktı. Eğer siz bu büyük İslam şehrini almasaydınız, Allah diyenlerin varlığını sanaatlı şükürlerle ortadan kaldıran ve kaldırmak isteyen düşmanlar önden ve arkadan sizi saracak ve gıcırdayan dişler yeni zulümler için bilenmiş olacaktı. Eğer siz demir oluklardan dünyaya devlet akıtan ve sulhün terazisinde çok ağır basacak olan bu harp şehrini almasaydınız, tarihin huzurunda mahcubane yere bakacaktınız. Ve bugün dost düşman memleketlerinde en küçük bir evde, işsiz adamların dillerinde bile gezen Bakü şehri hadise ve hailesi, Türklerin bozgunluğuyla bitmiş olacaktır. Düşmanlar azim ve pek azim bir zaferin anahtarını ellerine geçirmiş olduklarını belki de az haklı olarak ilan edeceklerdir.

Dostlar böyle bir zarardan hasıl olacak, hayıflarını gizlemeyecekler ve bizi şemleriyle kahredecekler.

Ey Türk askeri! Eğer sen bu şehri almazsan, Bakü'de senin için hazırlanan sofralar misafirsiz kalacak, senin için dikilen elbiseyi düşman giyecektir. Senin ayağına kesilecek kurbanlar düşmana kalacaktır. Senin için hazırlanan altın keselerini düşman yağma edecektir. Eğer sen

⁷¹ Denstervil L. Britanskiy imperializm v Baku i Persii. 1917-1918. Vospominaniya. Per. s angl. B.Rudenko. Tiflis, Sovetskiy Kavkaz, 1925, s.265.

⁷² Aynı kaynak. s.267.

bu şehri almazsan, İslam gelinlerinin duvaklarını kâfirler yırtacak, yine mübarek İslam kanları kırmızı erablar gibi vahşi işkenceler uğruna akacaktır. Senin zaferin için duaya kalkan elleri zalimler kesecektir.

Eğer sen bu sarı ışıklı altın şehri almazsan, kadınlar saçlarını yola-
cak, akıllarını kaybedeceklerdir. Şimdiye kadar akan kanlar boş yere
akmış olacak. Sen de bu tozlu topraklı yerler içinde perişan ve sefil
kalacaksın. Türk'ün gözlerini oyup iplere dizen düşmanlara bayramlar
hazırlayacaksın.

Fakat sen, ey Türk askeri, İngilizlerin gücünü kendi zorunla
Çanakkale'de kırdın. En büyük harp gemilerinin büyük güllerine aylar-
ca göğüs gerdin. Kütülamare'de
14 binini esir aldın. Karşıdaki düş-
manın çoğunu, Ermenileri belki
Azerbaycan'dan, Kars'tan beri
önüne alarak ta bu şehre diktin.
Türk adını yücelten Çanakkale,
Kütülamare, Galiçya, Roman-
ya'dan sonra Kafkas gelecek ve
Bakü şehri yiğitlik tacının bir el-
ması olacaktır. Al Bakü'yü! Vatanı-
na bir altın armağan götür".⁷³

15 Eylül 1918 tarihinde Bakü
Sovyeti başkanlığı Kafkas İslam
Ordusu'nun hücumu karşısında
dayanamayarak kaçtı. "Türkmen"
gemisinde Krasnovodsk'a gelen Bakü Sovyet üyeleri 20 Eylül'de şehir-
den çıkarılarak İngilizler tarafından öldürüldüler. Bakü kurtarıldı.

Türk ordusunun Bakü'yü kurtarmasının yasal-politik yönü Batum
Anlaşması'nda öngörülen karşılıklı yardımla ilgili taahhüte bağlı idiyse,
manevi yönü 1918 yılı Mart ayında Bakü'de Müslümanlar'a karşı yapılan
katliam ve onların kurtarılmasına bağlıydı.

Bakü Kurtarıldıktan Sonra Osmanlı Ordu Birliklerinin Azerbaycan'daki Ermeniler'le İlgili Tutumu

Bakü kurtarıldıktan sonra Türk kumandanlığı Azerbaycan'daki tüm
halklara, özellikle azınlıkta olan Ermenilere karşı samimi muamele etti.

⁷³ Nizamettin Onk, "Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken," *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1992, Nisan, s.34.

Nuri Paşa Azerbaycan'da yaşayan Ermenilere müracaat etti.⁷⁴ Müracaatta şöyle deniliyordu: "Ermenilerin gündeme getirdikleri yaralı meseleler, ne yazık ki Kafkas halklarının beraberce huzur içinde yaşamalarını kötü yönde etkilemektedir. Bizimle komşu olan, Taşnaksütyun Partisi üyesi başkanlarının önceki politikası sonucu kör olan Ermeni halkı bugün öyle bir duruma gelmiştir ki, tarihi ortam geri dönmelerini, tarihi hatalarını itiraf etmelerini ve kendi politikalarında köklü değişiklikler yapmalarını gerektirir.

Bu yol, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya çalışan, Ermeni halkının kanı pahasına kendilerine Doğu politikası çizen Antanta devletlerinin ihtilaflarından vazgeçmek ve komşu halklarla birlikte huzur içinde yaşamak olanağıdır. Ne yazık ki Ermeni liderleri uykudan hala uyanamamışlardır. Silahlanmış Ermeniler Kazak kazası sınırlarında Osmanlı ordusunun hareket ettiği yollarda keyfi davranıyorlar.

Karabağ'daki Ermenilerin bir kısmı İngiliz altını olarak yardım alan Andranik'in fitnessine uymuşlar ve Azerbaycan devletinin bağımsızlığına kastediyorlar. Bakü olaylarında (Mart olayları kastediliyor-M.G.) Ermeni silahlı birliklerinin ve Taşnaksütyun Partisi'nin rolü herkesçe bilinmektedir.

Gerçek budur. Öte yandan Ermeni halkı temsilcileri Alman-Türk koalisyonuyla resmi ilişkilerde İngiliz ve Bolşevik eğilimlerinden el çektiklerini bildiriyorlar".

Nuri Paşa, 18 Eylül'de tüm soğuk ve ateşli silahların teslim edilmesini emretti. Ahalinin milli mensupluğu konusunda hiçbir fark gözetilmiyordu. Silahlar, Evler Komiteleri'ne ve Saha Komiteleri'ne teslim edilmeliydi.⁷⁵

Bakü kurtarılınca şehir komutanı (belgede böyle geçmektedir-M.G.) Miralay Cemil Cahit Bakü'de askeri yönetim rejimi uygulanacağını ilan etti. Beş maddeden oluşan emrin birinci maddesinde milli mensupluğuna bağlı olmaksızın bütün sakinler ve onların emlakının Türk kumandanlığı tarafından korunması için tedbir alınacağı ve onun himayesinde olacağı ilan edildi; ikinci maddede tüm dükkânların açılması talep ediliyordu; üçüncü maddede şehirde ateşli silahla dolaşmak yasaklanmaktaydı. Bu kurala uymayanlar sorumluluk taşımakta, hatta onlara idam cezası da verilebilmekteydi; dördüncü

⁷⁴ Gazeta "Azerbaydjan", 19 Eylül 1918, No:2.

⁷⁵ ARSPİHDA, f.276, lis.7, dos.254, kutu 4, s.1;

maddede akşam saat 19.00 ila sabah saat 07.00 arasında sokakta gezmek yasaklanıyordu: beşinci maddede ise ateş etmek yasaklanıyordu.⁷⁶

Bakü'yü kurtaran ordu, Ermenilere dokunmadı ve şehirde disiplini sağladı.⁷⁷

Eylül ayında Gence Ermenileri temsilcileri Bakü'ye gelerek hükümet başkanı Fethali Han Hoyski ile görüşüp Bakü'nün kurtarılmasından dolayı onu kutladılar.⁷⁸

Bakü'nün kurtarılması Azerbaycan halkının tarihinde önemli bir olaydı. Şehir kurtarıldıktan sonra Bakanlar Kurulu Başkanı Fethali Han Hoyski, Nuri Paşa'ya teşekkür etti ve Doğu Cephesi Kumandanı Halil Paşa'yı "Türk Dünyası'nın İstanbul'dan sonra ikinci büyük şehri"nin kurtarılması vesilesiyle tebrik etti.⁷⁹

Bakü'nün kurtarılması Türk savaş ilminin ve diplomasisinin büyük başarısıydı. Osmanlı Devleti Sadrazamı Talat Paşa 2 Ekim 1918 tarihinde A.M.Topçubaşov'la yaptığı görüşmede "Savaş, birçok meseleleri ortadan kaldırdı. Niyetimiz gerçekleşti. Bu, Çarlık Rusya'nın parçalanması demektir. Bu, gerçekten bizim büyük başarımızdır. Bunun bizim için ve Kafkas halkları dahil Rusya'daki tüm halklar için iyi sonuçları olacak" dedi.⁸⁰ Azerbaycan'ın başkenti Bakü'nün kurtarılmasının Osmanlı Devleti için politik, stratejik, ekonomik ve manevi önemi büyüktü.

Türk basını Bakü'nün kurtarılmasına özel önem gösterdi. "Yeni Gün" gazetesi "Bakü üzerinde Azerbaycan bayrağı dalgalanıyor. Azerbaycan Ordusu Bakü'yü kurtarmıştır. Din ve kan kardeşlerimizi selamlıyoruz. Bilindiği gibi son dönemlerde Bolşeviklerin ve Ermenilerin elinde olan Azerbaycan'ın başkenti, Azerbaycan milli ordusu tarafından kuşatılmıştı. Bu gelişmeleri dikkatle izleyen gazetemiz, şimdi büyük memnurlukla okuyucularına Bakü'nün kurtarıldığını ve Azerbaycan hükümetinin kurulduğunu bildiriyor. Bakü, genç ve yeniden doğan Azerbaycan devleti için siyasi-manevi öneme sahiptir. Siyasi sahneye daha yeni çıkmış olan Azerbaycanlı kardeşlerimize kısa zaman içinde

⁷⁶ ARSPİHDA, f.276, lis.7, dos.256, kutu 4, s.1;

⁷⁷ Gazeta "Azerbaydjan", 19 Eylül 1918, No:2.

⁷⁸ Gazeta "Azerbaydjan", 22 Eylül 1918, No:3.

⁷⁹ Gazeta "Tiflisskiy listok", 18 Eylül 1918, No:198.

⁸⁰ Diplomaticheskie besedi A.A.Topçubaşeva v Stambule (zapisi çrezviçaynego poslannika i polnomoçnogo ministra Azerbaydžanskoy Respubliki). 1918-1919 gg. Bakü, Ergün, 1994, s.9-10.

güçlenmelerini ve topraklarını düşmandan temizlemelerini diliyoruz". Gazete, o sıralarda İstanbul'da bulunan Azerbaycan heyetini kutladı.⁸¹

M. E. Rezulzade, 15 Eylül 1918 tarihli mektubuyla Bakü'nün kurtarılmasının İstanbul'da iki kere kutlandığını F. H. Hoyski ve M. H. Hacinski'ye ilettiler.⁸²

İngilizler'in Bakü'nün Kurtarılmasına İlişkin Tutumu

Bakü'nün kurtarılması İngilizler tarafından sert tepkiyle karşılandı. Türkiye'de yayınlanan "Yeni Gün" gazetesi Bern muhabirinden aldığı bilgiye dayanarak İngilizlerin kendi ordularıyla Bakü'ye Rus ve Ermenilere yardım için gittiklerini ve derhal geri çekildiklerini, kendi başarısızlıklarının bir yandan Bakü'de Rusların tembelliği ve sevilmemeleri, öte yandan ise Ermenilerin korkaklığı ve ihanetkâr olmalarıyla ilgili olduğunu belirttiklerini yazıyordu.⁸³

İngiltere'de yayınlanan "Mançestr Gardian" gazetesi bununla ilgili olarak "İngiliz nüfuzunu azaltan ve güç yetmeyen bir işe başvurmaya gerek yoktu" diye yazıyordu. General Moris bu meseleyle ilgili daha sert ve itham edici bir tarzda "aptal maceracıların bu hareketleri İngiliz liyakatına yakışmaz. Bakü'ye hareketin gelecekte İngiliz hükümeti için bir örnek olabileceğini ümit etmekteyim" diyordu.

Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın Bakü'nün Kurtarılmasına İlişkin Tutumu

Bakü kurtarıldıktan sonra Gürcistan'daki Avusturya-Macaristan heyeti başkanı Baron fon Frankelşteyn Azerbaycan'ın Gürcistan Cumhuriyeti hükümeti yanındaki temsilcisi M.Y.Caferov'u ziyaret etti ve Türk-Azerbaycan silahlı birlikleri tarafından Bakü'nün kurtulması dolayısıyla onu tebrik etti.⁸⁴

13 Ekim 1918 tarihinde Güney Kafkasya'daki Avusturya-Macaristan temsilcisi fon Frankelşteyn Fethali Han Hoyski'ye şehri biran önce terk edip memleketine döneceğini ve Avusturya-Macaristan'ın menfaatlerini ve tebaalarını Tuğgeneral Bovlas'ın koruyacağını bildirdi.⁸⁵

⁸¹ Gazeta "Azerbaydjan", 30 (17) Ekim 1918, No:22.

⁸² ARDA, f.894, lis.10, dos.31, s.23-26.

⁸³ Gazeta "Azerbaydjan", 30 (17) Ekim 1918, No:22.

⁸⁴ Gazeta "Azerbaydjan", 25 Eylül 1918, No:4.

⁸⁵ ARDA, f.970, lis.1, dos.13, s.4.

.....
 : **Öte yandan Almanlar**
 : **Kafkas İslam Ordusu'nun**
 : **Bakü'yü tek başına**
 : **kurtarmasını kıskançlıkla**
 : **karşılıyor ve ona**
 : **engel olmak istiyorlardı.**
 :

O, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne başarılar diledi.

Öte yandan Almanlar Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü tek başına kurtarmasını kıskançlıkla karşılıyor ve ona engel olmak istiyorlardı. İngilizlerin Bakü'den çıkarılması haberi duyulduktan

sonra Tiflis'teki Alman karargâhında Doğu ordular grubu kumandanı Halil Paşa ile Paraken görüştüler. Almanlar Bakü'ye taraf hareket eden ordunun içerisinde küçük bir Alman askeri birliğinin bulunmasını istiyorlardı. Ancak Kafkas İslam Ordusu kumandanlığı bu teklifi kabul etmedi. Çünkü bu bir askeri yardım değildi. Halil Paşa bu teklifi reddedirse Almanlar Bakü'deki Alman şubesinin can ve mallarını korumak amacıyla bir Alman taburu göndereceklerini bildirdiler. Nuri Paşa, Halil Paşa ve Azerbaycan hükümeti bu teklife de itiraz ettiler.⁸⁶

O dönem Azerbaycan tarihçisi R. İsmailov'un yazdığına göre, Almanlar, Müsavat hükümeti ile Bolşevik hükümetinin çöküşünden sonra Bakü'yü ele geçirirken küçük bir Alman muhafız birliğinin bu operasyona katılmasını ısrarla talep ediyorlardı. Azerbaycan hükümeti Almanlar'ın bu talebini kesinlikle reddetti ve bundan sonra Almanlar Bakü'nün işgaline engel olmak amacıyla cephane ve silahların yüklenmesi ve nakline çok sayıda engel çıkarmaya başladılar.⁸⁷

Almanya başka bir yönden yararlanmaya karar verdi. Osmanlı Ordusu Baş Karargâhında hizmet eden Alman subayları Türk ordusundan önce Bakü'ye ulaşmak için Batum-Tiflis-Bakü demiryolunu ele geçirmek ve Güney Azerbaycan'da Enzeli Limanı'nda karargâh oluşturmak istiyorlardı. Almanya, Güney Kafkasya'da Gürcü ve Ermenilere güveniyordu. Bunun için de Eylül'ün ortalarında Alman silahlı birlikleri Gürcistan'da güçlendi. Artık Gürcistan'da 15 bin Alman askeri vardı.⁸⁸

15 Eylül'de Lüdendorf Kress fon Kressenşteyn'e Bakü'ye hücumla hazırlanmayı emretti ve bununla ilgili rapor sunulması gereğini bildirdi.⁸⁹

⁸⁶ Nuru Paşa. Kafkas İslam Ordusu Harekatı, Türkiye Silahlı Kuvvetleri Baş Karargâhının Askeri Tarih ve Strateji Etüd (ATASE) 3823, dosya 22, Alıntı: Süleymanov M. Nuru Paşa. Bakü, Harbi neşriyat, 1999, s.138-139.

⁸⁷ İsmailov R, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Azereşir, 1993, s.138.

⁸⁸ C. Mühlman, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis in Weltkrieg*. Leipzig, 1940, s.210; İstoriya grajdanskoy voyni v SSSR. T.3. Moskova, Nauka, 1958, s.237.

⁸⁹ İstoriya diplomatii. T.II. Pod. Red. Akad. V.L.Potyomkina. Moskova, Leningrad, Gospolitizdat, 1945, s. 364.

Almanlar, Gürcistan'daki askerlerinin bir kısmını ayırarak Bakü'yü işgal etmeye başladılar.⁹⁰

Kafkas İslam Ordusu Bakü'yü kurtardıktan sonra Almanlar Azerbaycan Hükümetinin haberi olmadan, özel bir trenle siyasi heyet sıfatıyla Bakü'ye gelmek istiyorlardı. Ancak ahali Şemkir istasyonunda treni durdurarak Almanlar'ı geri çevirdi.

Nuri Paşa Almanların Bakü'de istihkâm yapımına iştirak etmekle ilgili teklifini de reddetti. Almanlar, Bakü'deki çıkarlarının Türkler tarafından çiğnendiğini görünce sinirlendiler.

Fon Kress 21 Eylül 1918 tarihinde Bakü'deki İslam Ordusu kumandanlığına bir yazı gönderdi. Halil Paşa bu mektubu Enver Paşa'ya gönderdi. Enver Paşa 22 Eylül 1918 tarihinde İslam Ordusu kumandanlığına gönderdiği mektupta merkez hükümetten emir ve izin gelmedikçe Alman taburunun Bakü'ye gelişinin imkansız olduğunu Nuri Paşa'nın fon Kress'e bildirdiğini, bu uyarıyı ciddiye almayıp mecburen asker göndermek girişiminde bulunulması halinde demiryolu köprüsünün yıkılabileceğini ve en azından buna engel çıkarılmasının mümkün olduğunu yazıyordu.⁹¹

Rusya-Almanya-Osmanlı Diplomatik-Siyasi İlişkilerinde Bakü Meselesinin Yeri

Bakü'nün kurtarılmasını Rusya Bolşevik Hükümeti diğer devletlere oranla daha sert tepkiyle karşıladı. Rus diplomasisi, Almanya ve Osmanlı Devleti'ne değişik usullerle baskı yapıyor, ihtilaf çıkartıyor, çeşitli ricalarda bulunuyordu. Bolşevik hükümeti, Bakü'nün kurtarılmasına yönelik operasyonlara engel oluyordu.

Rusya'nın Almanya'daki temsilcisi Almanya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 12 Eylül 1918 tarih ve A.555 No'lu Nota'da Gürcü-Azerbaycan, Türk-Alman, Alman-Gürcü ve Alman-Azerbaycan ilişkilerine zarar vermek amacıyla "Bilgilerden görüldüğü gibi Gürcü hükümeti açık şekilde İngiliz tarafı, Bakü'nün şimdiki yönetimi ile ilişkiler kurmuştur. Bu, Brest-Litovsk Anlaşması'na ilişkin Ek Anlaşma şartlarına aykırıdır. Onlar Bakü'yü İngilizlerden temizlemek için yardım etmeye gelen Bolşevikleri tutukluyorlar", diye yazıyordu.⁹² Bu yüzden de Rus

⁹⁰ C. Mühlman, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis in Weltkriege*. Leipzig, 1940, s.210.

⁹¹ Nuru Paşa. Kafkas İslam Ordusu Harekatı. – Türkiye Silahlı Kuvvetleri Baş Karargâhının Askeri Tarih ve Strateji Etüd (ATASE) 3823, dosya 22. – Alıntı: Süleymanov M. Nuru Paşa. Bakü, Harbi neşriyat, 1999, s.138-139.

⁹² Dokumenti vneşney politiki SSSR. T.1. Moskova, Gospolitizdat, 1959, dok. No:338 s.478.

hükümeti Vladikafkas'taki İngiliz misyonunu biran önce çıkarmak için karar almıştı.

Çiçerin, Bakü Sovyeti üyelerinin kaçmasıyla ilgili olarak Petrograd'daki Hollanda temsilcisi Udendin'e 19 Eylül'de bir Nota gönderdi.⁹³ Nota'da şöyle deniliyordu: "İngilizler eski Bakü Sovyeti üyeleri Şaumyan'ı, Caparidze'yi, Baş Kumandan Petrov'u ve diğerlerini beraberlerinde götürmüşlerdir. Buna kesinlikle itiraz ediyoruz. Litvinov'la aynı zamanda onların geri verilmesini istiyoruz". Çiçerin Hollanda hükümetinin bu meselede arabuluculuk yapmasını rica ediyordu.

20 Eylül'de RSFSC HHİK (Halk Harici İşler Komiserliği) Osmanlı Devleti Dışişleri Bakanlığı'na Nota gönderdi.⁹⁴ Osmanlı Devleti'nin Moskova'da, Rusya'nın ise İstanbul'da büyükelçisinin olmaması gerekçesiyle Rus diplomasisi notayı Rusya'nın Almanya'daki yetkili temsilcisine gönderdi. Nota, Berlin'deki Türk Büyükelçisi aracılığıyla Osmanlı hükümetine iletmeliydi. Nota, 21 Eylül'de "İzvestiya" gazetesinde ve radyo aracılığıyla yayınlandı.

Nota'da Rus diplomasisi Osmanlı hükümetine Kars, Ardahan, Batum ve diğer şehirlerde meydana gelen olaylar hakkında bilgi veriyordu. Ayrıca "Bakü'nün Rusya Federasyonu'nun son derece önemli bir şehri olduğu" vurgulanıyordu. Rus diplomasisine göre, Bakü şehri ele geçirildikten sonra ve Türk Ordusu şehirde bulunduğu bir dönemde savunmasız kalan ahali ve şehir tamamen Türk Ordusu ve onlara koşulan Azeri gerillalar tarafından birkaç gün içinde görülmedik bir zarara ve yağmaya uğratılmıştır. Rusya Federasyonu toprakları Brest-Litovsk Anlaşması şartlarının aralıksız olarak bozulması sonucunda açık işgale ve yağmaya maruz kalmıştır. Nota'da daha sonra şu hususa değiniliyordu: "Sovyet hükümetinin bütün itirazlarına rağmen, geçen yarım yıl içinde Osmanlı hükümeti aralıksız olarak Brest-Litovsk Anlaşması şartlarını bozmuştur. Osmanlı hükümeti artık Rusya Federasyonu'nun önemli şehirlerinden birini ele geçirerek şehre büyük zarar dokundurmuştur. Osmanlı Hükümeti bu hareketiyle Osmanlı ile Rusya arasında Brest-Litovsk Anlaşması'nın artık geçersiz olduğunu gösterdi. Rusya Federatif Sovyet Cumhuriyeti Hükümeti şunu itiraf etmek zorundadır: Osmanlı hükümetinin hareketleri Rusya ile Türkiye arasında normal ilişkiler sağlayan Brest-Litovsk Anlaşması şartlarını aslında geçersiz hale getirmiştir".⁹⁵

⁹³ Aynı kaynak, dok. No:344, s.489.

⁹⁴ Aynı kaynak, dok. No:346, s.490-492; Çiçerin G.V. Stati i reçi po voprosam mejdunarodnoy politiki. Moskova, Politizdat, 1961, s.114.

⁹⁵ Dokumenti vneşney politiki SSSR. T.1. Moskova, Gospolitizdat, 1959, dok. No:338 s.492.

.....
**Rusya için gayet
 önemli olan taahhütün
 Almanya tarafından
 yerine getirilmemesi
 Rusya'yı da
 taahhütlerini yerine
 getirmekten muaf kılıyor"**

Almanya Dışişleri Bakanlığı 20 Eylül'de A 39423/139030 nolu notayı Rusya hükümetine teslim etti.⁹⁶ Notada Rus resmi yayın organlarında Brest Anlaşması'nın 2. maddesine aykırı olan makalelerin yayınlanmasına itiraz edildiği, bu bilgiye Rus yönetimince büyük önem verildiği bildiriliyor ve daha sonra şöyle deniliyordu: "Bilindiği gibi Hazar'da ve Volga çayında gemicilik ve diğer faaliyetler Bakü petrolüne bağlıydı. Bakü petrol madenlerinin ele geçirilmesi Rusya sanayisini uzun süre felç etmiştir. Öte yandan Rusya hakimiyet çevreleri Bakü'nün işgalini politik açıdan şöyle değerlendiriyor: Rusya için gayet önemli olan taahhütün Almanya tarafından yerine getirilmemesi Rusya'yı da taahhütlerini yerine getirmekten muaf kılıyor".

Alman diplomasisi bu notasında kendi gücünü kullandığını belirterek Rusya'nın Almanya hükümetine yönlendirdiği ithamları reddetti.

Almanya hükümeti, Rusya basınında yayınlanan yazıları protesto ederek Almanya'nın Bakü'yle ilgili taahhütlerini yerine getirmediğine ilişkin fikirlerin biran önce yalanlanmasını istedi.

Notada şöyle deniliyordu: "Böyle bir düzeltmenin yapılmaması halinde imparatorluk hükümeti, yeni adımlar atma hakkından yararlanmak zorunda kalacaktır".⁹⁷ Ancak buna rağmen Rusya basını Almanya aleyhine yazılar yayınlamaya devam ediyordu.

"Forverts" in 21 Eylül tarih ve 253. sayısında Bakü'nün Türkler tarafından ele geçirildiği tasdik ediliyordu. Gazeteye göre, Türkler Bakü'nün kurtarılmasını kendilerinin değil de, Azerbaycan halkının görevi olduğunu bidiriyorlardı. Rusya ise şehrin Azerbaycan halkı tarafından kurtarılmasının durumu değiştirmediyini, dolayısıyla şehirde patlama ve yangınların meydana geldiğini belirtiyordu.

Rusya'nın Berlin'deki temsilcisi 21 Eylül'de A.576 No'lu Nota'yla Almanya'nın bu notasına cevap verdi.⁹⁸ Notada Sovyet basınında yayınlanan yazılardan dolayı hükümetin sorumluluk taşımadığı bildiriliyordu.

⁹⁶ Aynı kaynak, dok. No:349, s.496-497.

⁹⁷ Aynı kaynak.

⁹⁸ Aynı kaynak, dok. No:346, s.494-496.

Aynı zamanda "Almanya", "Norddeyçe Algemayne Saytung" ve diğer gazetelerde yer alan yazılardan dolayı Alman hükümeti suçlu tutuluyordu.

Notada "Norddeyçe Algemayne Saytung" gazetesinin 19 Eylül tarih ve 479. sayısında yayınlanmış olan "Bakü'nün Ele Geçirilmesi" başlıklı yazı protesto ediliyordu. Gazetenin bu olaydan memnurluk duymasına, "Bakü'nün ele geçirilmesi politik önem taşımamaktadır, çünkü Almanya ve Rusya Sovyet Cumhuriyeti arasında imzalanan anlaşmayı etkilememektedir" fikrine nota aracılığıyla itiraz ediliyordu.⁹⁹ Yetkili temsilci, Bakü'nün ele geçirilmesinin Rusya açısından politik öneme sahip olduğunu ve Alman-Rus ilişkilerini etkilediğini belirtti. Notada ayrıca

"Almanya, herhangi bir üçüncü devletin Kafkasya'da Ek Anlaşmada belirtilmiş olan hattı geçmeyeceğini taahhüt etmiştir. Osmanlı silahlı birliklerinin bu hattı geçerek Bakü'yü ele geçirmesi Rusya için beklenmedik bir olaydır. Bakü'nün Rusya ekonomisi, ticareti ve sanayisi açısından önemi gözönünde bulundurularak bu durumun Rus-Alman Anlaşması'nı etkileyeceği de söylenebilir"

fikri tekrarlanıyordu. Nota'da Almanya'nın taahhütünü yerine getirmesi ve üçüncü bir devletin belirlenmiş olan hattı geçmemesi talep ediliyordu.

Çiçerin 21 Eylül'de Almanya'nın Moskova'daki Başkonsolosu Hauşild'e bir Nota göndererek Bakü'nün Türkler tarafından ele geçirilmesinden dolayı Almanya'yı suçladı.¹⁰⁰ Çiçerin Bakü'nün kurtarılmasından memnurlukla sözeden "Kuzey Alman Umumi Gazetesi"ndeki makaleyi protesto ederek Almanya ile 27 Ağustos'ta imzalanmış olan Ek Anlaşmanın 14.maddesinde öngörülen taahhütlerin Alman hükümeti tarafından yerine getirilmediğini beyan etti. Bu maddeye göre Almanya, üçüncü devlet askeri birliklerinin Kür Çayı hattını geçmesine izin vermemeli ve aynı zamanda Türk askerlerinin Kür hattına kadar geri çekilmesi için tedbirler almalıydı.

Çiçerin bu Notada az sayıda İngiliz askeri birliklerinin Bakü'de bulunduğunu itiraf ederken Almanya'nın bir güçlü devlet olarak bu olayları önleme gücünde olduğunu hatırlatmıştır. Ayrıca Bolşevik hükümeti Brest-Litovsk Barış Anlaşması'nın yürürlükten kaldırıldığını da beyan ediyordu.

İoffe 23 Eylül 1918 tarihinde Almanya Dışişleri States Sekreteri Hinç'e bir nota gönderdi. Notada Almanya'nın Ek Anlaşma şartlarını

⁹⁹ Aynı kaynak, s.495.

¹⁰⁰ Aynı kaynak, dok. No:347, s.492-493.

bozarak kurulmuş olan bağımsız devlet kurumlarını savunmasının kabul edilebilir bir durum olmadığı bildiriliyordu. Hinç, 26 Eylül tarih ve 40075/139365 A sayılı notasında Rusya'nın iddialarını reddederek eğer varsa, kesin delillerin sunulmasını istedi.¹⁰¹

Durum böyleyken Almanya'yı ziyaret eden Osmanlı Devleti Sadrazamı Talat Paşa ve Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey 21 Eylül 1918 tarihinde Berlin'deki Sovyet yetkili temsilcisiyle Kafkasya'daki ihtilafı çözümlmek için görüşmelere başladılar. Görüşme İoffe ve Talat Paşa arasında gerçekleşti. İoffe Bakü'deki yönetimin Bolşevik hükümetiyle ilişkiler kurmasında ısrar ediyordu.¹⁰² Sovyet temsilcisi görüşmeler sırasında tutumunu 20 Eylül tarihli Nota'ya dayanarak esaslandırmaya çalışıyordu.¹⁰³

Talat Paşa Türk ordusunun niyetinin işgal olmadığını, Bakü dahil Kafkasya'dan çıkmaya, Brest-Litovsk Anlaşması'nda öngörülen hatlara kadar geri çekilmeye itiraz etmediğini belirtirken bu toprakların Sovyet yönetimine geçmesi konusunda anlaşmaya yanaşmayacağını beyan etti. Dolayısıyla Türk diplomasisi Bakü meselesinin barışçı yoldan çözümlenmesini istedi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'nın işlerine karışmayacağını, Nuru Paşa'nın ise resmi yetkili olmadığını, hatta bu konuda yazılı teminat vermeye hazır olduğunu ifade etti. Ayrıca Türk ordusunun yakın zamanlarda Bakü'den çekileceğini de sözlerine ekledi. Türk diplomasisinin taviz verme isteği bazı faktörlere bağlıydı. Öncelikle Azerbaycan Hükümeti artık eski başkentine kavuşmuştu. Rusya'nın Bakü'yü geri alması çok zordu. İkincisi, Almanya Osmanlı Devleti'ne gereken desteği vermemişti.

Rus diplomasisi Almanya'ya verdiği notalarla yetinmeyerek Osmanlı Devleti'ne müracaat etti. İoffe, Osmanlı Devleti'nin Almanya'daki Büyükelçisi Rıfat Paşa'ya 3 Ekim 1918 tarihinde bir nota gönderdi.¹⁰⁴ Notada şunlar kaydedilmişti: "Bakü Türk ordusu tarafından ele geçirildikten sonra, işçi-köylü hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'na müracaat ederek aralarındaki normal ilişkileri kestğini beyan etmişti. Bundan sonra Sadrazam Talat Paşa meydana gelen ihtilafın barışçı yoldan çözümlenmesi için müracaatta bulundu. Uzun süren görüşmelerden sonra yetkili temsilci Rusya açısından kabul edilebilir şartlar ileri sürdü:

¹⁰¹ Aynı kaynak, dok. No:350, s.497-501.

¹⁰² ARDA, f.894, lis.10, dos.13, s.23-26.

¹⁰³ Dokumenti vneşney politiki SSSR. T.1. Moskova, Gospolitizdat, 1959, dok. No:362 s.727.

¹⁰⁴ Aynı kaynak, dok. No:358, s.509-510.

1) Türkiye kendisinin tüm askeri birliklerini-resmi, gayr-i resmi birliklerini, cephanesini, gönüllü birliklerini, aynı zamanda Türk sivil memurlarını Brest Anlaşması'nda belirlenmiş olan ve tüm sayılan toprakları Rus ordusuna teslim ediyor. 2) Türk askeri birliklerinin Brest Barış Anlaşması'nı ihlal ederek Rusya'ya verdiği zararın belirlenmesi için bir uluslararası komisyon oluşturuluyor. 3) Her iki taraf Alman İmparatorluğu'na müracaat ederek bu taahhütlerin yerine getirilmesi için güvence vermesini rica ediyor".¹⁰⁵

Osmanlı diplomasisi bu meseleyi İstanbul'da görüşmeyi teklif etti. 3 Ekim'de Talat Paşa Osmanlı Hükümetinin Türk askerlerinin Brest Anlaşması'nda öngörülmüş sınırlara çekilmesini emrettiğini bildirdi.

Rıfat Paşa İoffe'ye Kafkasya'da askeri durumu düzenlemek konusunda bir protokol imzalamayı teklif etti. Onun sunduğu protokol tasarısında Türk resmi ve gayr-i resmi askeri birliklerinin Brest Anlaşması'nda belirtilen sınırlara dek geri çekileceği ve Türk ordusunun Kafkasya'da gerçekleştirdiği askeri operasyonlar sonucunda verilen zararın karşılanması meselesinin karma komisyonca görüşüleceği belirtilmişti. Ancak tasarıda Türklerin çekilip gittikleri toprakların doğrudan doğruya Sovyet hükümetine verilmesi hususunda bir şey söylenmiyordu. Sovyet hükümeti protokolü imzalamamak için yetkili temsilcisine talimat verdi. V. İ. Lenin ve Y. M. Sverdlov 7 Ekim 1918 tarihinde Rusya'nın Almanya'daki temsilcisine bir telgraf çektiler. Telgrafta şu satırlar yer alıyordu: "Türkler, Bakü'yü bizim yönetimimize verinceye kadar Türk protokolünü imzalamayacağımızı bildirmek zorundayız. Bu madde olmadan Atlanta ile Bakü'yü onlara vermek için yapılmış gizli bir sözleşme olduğuna dair şüpheler meydana çıkıyor. Tam bu şekilde yazıyoruz".¹⁰⁶

İoffe'nin Bakü'nün Rusya'ya teslim edilmesini istediğini anlayan Talat Paşa, şehrin Rusya'ya hiçbir zaman teslim edilmeyeceğini bildirdi. Aynı zamanda Türk heyeti Türk ordusunun Bakü'yü kurtarmakta haklı olduğunu, Bolşevik Hükümetinin milletlerin kendi kaderini kendilerinin tayin etmesine dair beyanatı gerçekten sami-

.....
**İoffe'nin Bakü'nün
Rusya'ya teslim
edilmesini istediğini
anlayan Talat Paşa,
şehrin Rusya'ya
hiçbir zaman
teslim edilmeyeceğini
bildirdi.**
.....

¹⁰⁵ Aynı kaynak, s.510.

¹⁰⁶ Aynı kaynak, s.513.

mi ise, bu hakkı Kafkasya halklarına da tanıması gerektiğini kaydetti. Türk diplomasisi ilan edilen bu hakkın Rusya'nın iç durumunun istikrarlı bir hale getirilmesi için aldatıcı bir usul olduğunu ifade etti.

Bir ay süren görüşmeler hiçbir sonuç vermedi. Ancak Rusya iddialarından vazgeçmiyordu. RSFSC Halk Harici İşler Komiseri G.Çiçerin'in Türkiye Dışişleri Bakanı Nesimi Bey'e gönderdiği 10 Ekim 1918 tarihli notanın tonu öncekilerden farklıydı.¹⁰⁷ Notada Türklerin Transkafkasya'da gerçekleştirdikleri askeri operasyonlar sonucunda Brest Anlaşması şartlarının tamamen ihlal edildiği, Türk ordusunun Bakü'ye gelişinin sınırdaki belli grupların hareketleriyle ilgisinin olması fikrinin asılsız olduğu, dolayısıyla Bakü'deki durumun bu olaylarla herhangi bir ilişkisinin olmadığı, Türk ordusunun Abşeron yarımadasına gelişinin İngilizlerin burada bulunmasıyla ilgili olmadığı, bir başka deyişle Türk ordusunun İngilizler'den önce geldiği, İngiliz askerlerinin Türk ordusu karşısında dayanamayıp kaçtığı belirtilmişti.

Nota'da daha sonra Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'nın beyanatlara rağmen, resmi ve gayr-i resmi askeri birliklerin çekilmediği de vurgulanıyordu.

Çiçerin; Bakü'nün ve Almanya'nın tanıdığı Gürcistan'ın sınırlarına kadar tüm Transkafkasya'nın Rusya'ya verilmesini, Türk askeri birliklerinin Osmanlı İmparatorluğu hudutlarına kadar geri çekilmesini, öğretmen ve başkanların geri çağırılmasını istedi ve bundan sonra Brest-Litovsk Anlaşması şartlarının yeniden yürürlüğe gireceğini bildirdi.¹⁰⁸

Sovyet Rusya, Türklerin gelişinin Ermenilerin "soykırma" uğramasına neden olduğunu belirterek, Kafkasya'ya yeniden dönmek istiyordu. Bolşevikler Azerbaycan'ı kaybetmemek için Ermenileri kullandılar. Ancak Rusya'nın o dönemde Bakü'yü yeniden işgal etmesi çok zordu.

Türkiye'deki siyasi muhalefetin; Enver Paşa'yı Turancılık'la itham etmesine rağmen, Türk ordusunun Azerbaycan'a gelişi ve Bakü'nün kurtarılması Birinci Cihan Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin tarihi hiz-

¹⁰⁷ Aynı kaynak, dok. No:363, s.514-516.

¹⁰⁸ Aynı kaynak, s.516.

.....
**Bolşevikler Azerbaycan'ı
 kaybetmemek için
 Ermenileri kullandılar.
 Ancak Rusya'nın
 o dönemde Bakü'yü
 yeniden işgal etmesi
 çok zordu.**

meti ve büyük zaferiydi. Osmanlı Devleti Rusya ile kendisi arasında Rus tehlikesine ve Bolşevizmin yayılmasına karşı tampon bir Türk, Müslüman devleti kurulmasına yardım etti. Batum Anlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti Güney Kafkasya'da hedefine-ikinci bir bağımsız Türk devletinin kurulmasına sebep oldu, dünyanın ikinci zengin petrol yataklarına sahip olan Azerbaycan halkı ise eski başkentine kavuştu.